59.700/38

HERCZEG FERENC MUNKÁI

GYÜJTEMÉNYES DÍSZKIADÁS

1925

HERCZEG FERENC MUNKÁI

GYÜJTEMÉNYES
DÍSZKIADÁS

XXXVIII.

TANULMÁNYOK I.

B U D A P E S T
SINGER ÉS WOLFNER IRODALMI INTÉZET R.-T.
KIADÁSA

HERCZEG FERENC

TANULMÁNYOK
I.

BUDAPEST
SINGER ÉS WOLFNER IRODALMI INTÉZET R.-T.
KIADÁSA

A M. N. MÚZEUM KÖNYVTÁRA

Fenntartunk minden jogot, a fordítását is.

Copyright by Singer & Wolfner, Budapest.

R 2

59700/38

R 1965

3. 519

M. N. MUZEUM KÖNYVTÁRA
I. Nyomt. Növedéknapló
1930 évi 289 sz.

45689. — Budapest, az Athenaeum r.-t. könyvnyomdája.

I. ARCKÉPEK

VEZÉREK

GRÓF TISZA ISTVÁN *

* Először németül jelent meg.

I.

Soha még magyar államférfinak nem voltak olyan szenvedélyes ellenségei és talán egyiknek sem voltak olyan odaadó hívei, mint gróf Tisza Istvánnak.

Sorsa egy halálraítélt birodalom vezető államférfiává tette; életműve reménytelen küzdelem volt a végzet hatalmával szemben.

Politikai ellenfeleitől őt, az alkotót, elválasztotta az a mély szakadék, amely az élet és az elmélet, a cselekedet és az ábránd között tátong. Magyarország sohasem szűkölködött politikailag iskolázott agyvelőkben, de a nemzeti hanyatlás korszakában több volt a közéletben az analitikus, mint az alkotó tehetség és ritkán volt még államférfi, aki a kritikának olyan gyilkos pergőtűzében élt és küzdött volna, mint Tisza gróf.

Kétségtelen, hogy úgy a szeretet, mint a gyülölet, amely a közélet küszöbétől a sírjáig kísérte, nemcsak a politikusnak, hanem az embernek is szólt. Élesen körvonalazott egyénisége az emberi nagyság erejével sodort magához bizonyos jellemeket, míg másokból szenvedélyes ellenkezést váltott ki; közömbösen azonban nem hagyott senkit.

Minden gondolata és érzése azé a fajmagyarságé volt, amelynek széles rétegei — és ez apai öröksége volt! — bizalmatlanul és elutasítóan állottak szemben az ő politikájával és ő ebben látta életének tragikumát. Halála után, amely a nemzeti vértanuság komor glóriájával ragyogta körül homlokát, a magyar közvélemény ugyan revízió alá vette Tiszáról mondott ítéletét, de az egymásnak ellentmondó nézetek hullámverése még ma sem símult el teljesen.

Ezért talán érdemes lesz, hogy közelebb merészkedjünk különös jelenségéhez.

II.

A Tisza-család abból a tiszántúli kálvinista köznemességből sarjadt, amely mindenkor a nemzeti- és szabadságmozgalmak erjesztő kovásza volt. Ezt a társadalmi réteget a bécsi udvar örökké éber bizalmatlansága a nemzet táborába szorította és függetlenségre és harciasságra nevelte.

A Tiszák hamar kinőttek a kisnemesek soraiból; az erdélyi fejedelmek alatt már névre és tekintélyre tettek szert. Bár száz esztendő óta sűrűn összeházasodtak az első protestáns mágnásházakkal és nagy földbirtokot szereztek, a legújabb időkig tagjai maradtak annak a nemesi osztálynak, amely önmagát Magyarország középosztályának nevezi. Tisza István, aki a grófi koronát a nagybátyjától nyerte örökbefogadás útján, mindenkor a magyar gentry tipikus és fényes képviselője maradt.

A geszti kúria másfél évszázad óta a Tiszák fészke. A Mária Terézia ízlésében épült ház, amely a nyári

hőségtől megaszalt és szikes foltoktól megrágott széles bihari rónán áll, előkelő mintaképe a vidéki nemes otthonának.

Ebben az úrilakban, ahol a fiatalok szinte babonásan tisztelték az öregeket, az élet célját a kötelességteljesítésben keresték.

A Tiszák élete hármas csillagkép uralma alatt folyt : a biblia, a nemzeti politika és — igenis ! — a paripa. A ház bibliás alaphangjába magyaros motivumként belezengett a lókultusz. A Tiszák vallásos puritánok voltak, de puritánok, akik vágtató ló hátán ültek.

A geszti földesurak tenyésztették a vármegye leggyorsabb járású négyesfogatait és legkitünőbb hátas lovait. Már a kastély külső képe is figyelmeztetett az urak kedvtelésére : a nyitott folyosón tucatszámra heverésztek az agarak, vakmerő vadászlovaglások tanui és segítői, a park széles pázsitján pedig, dámvad helyett, karcsú félvércsikók legeltek.

Meg kell jegyeznem, hogy a geszti urak, bár régóta nem került ki közülök hivatásos katona, ifjabb éveikben férfias-katonás benyomást tettek. Érzéseiket szinte túlzott szemérmetességgel titkolták ; érdes és száraz hangon szerettek beszélni ; a keleti hízelgésnek a mi politikai köreinkben szokásos elmés és ruganyos formáival idegenül és értelmetlenül állottak szemben. Sportszenvedélyükből következett, hogy szinte föltétlen tiszteletet éreztek a személyes bátorság, a testi erő és ügyesség minden megnyilvánulása iránt.

Volt idő, midőn Tisza Istvánt *junker*-nak szerették nevezni. Porosz értelmében alkalmazták a szót és junkerpolitikáról is beszéltek. De soha még melléknevet

nem választottak meg rosszabbul. A mélységes komolyság, amely eltöltötte Tiszát, a keresztény alázatosság, amellyel az életet szemlélte, lényének fanatikus bátorsága inkább Ó-Anglia hatalmas és félelmetes puritánjaira emlékeztette az embert.

Tisza István édesapja Tisza Kálmán volt. Mint politikai összeesküvő kezdte és — miként Ferenc József király idejében annyi forradalmár — a korona bizalmi emberévé lett.

Alkalmasint ő volt a magyar parlament legfinomabb emberismerője és legelmésebb vitatkozója; ezekkel a képességekkel tizenöt esztendeig tudta magát a viharoktól körülzúgott miniszterelnöki székben fenntartani. Az ő kormányzása idején olyan mértékben érvényesültek a magyarság hatalmi vágyai, amennyire az a kettős monarchia határain belől egyáltalában lehetséges volt, de ugyanakkor beállott a nemzeti társadalom belső meghasonlása is, amelynek végzetes következményeit később Tisza István is sínylette.

A magyar nép, vagy legalább annak tekintélyes része, amelynek lobogó lelkesedése árkon-bokron át követte Tisza Kálmánt ellenzéki vezér korában, elkeseredetten elkanyarodott tőle, midőn a vezér Deák Ferenc pártjával fuzionált és ezentúl csak udvari és osztrák érdekek bajvívóját akarta benne látni.

Tisza Kálmán és a különböző szabadelvű kormányok, amelyek örökébe ültek, abban a kényszerhelyzetben találták magukat, hogy a magyar nép zöme ellenére kellett magyar nemzeti politikát csinálniok és ehhez — gyakran a választási korrupció eszközeivel — meg kellett nyerniök a szláv és román választók támogatását, míg a fajmagyar tömegek politikai ösztönei függet-

lenségi álmokban és a valóság meddő tagadásában élték ki magukat.

Tisza István 1861-ben született, mint öt testvér közül a legnagyobbik. Édesanyja Degenfeld-Schomburg Helén grófnő volt.

Gyermekéveit felváltva a geszti úrilakban és a budai szép kis empire-palotában töltötte, ahol a magyar miniszterelnökök hivatali lakása van. Egyetemi tanulmányait Heidelbergben és Berlinben végezte. Az utóbbi egyetemhez különben családi hagyományok is fűzték : édesapja és annak testvérei a maguk idejében ugyancsak ott tanultak.

Bizonyos, hogy az egész Tisza-nemzetség különös előszeretettel volt a poroszok iránt, akikben talán valami lelki rokonságot fedeztek fel. Mint polgári és szabadelvű gondolkodású emberek közelebb állottak a brit alkotmányos szellemhez, főleg a szigetlakónak a királyához való tisztult viszonya volt nekik rokonszenves, de az út, amelyet a poroszság Jéna és Szedán között megtett, ez az út nekik, a nemes és fegyelmezetlen nép fiainak, a szervezett erő nagyszerű diadalútja volt.

Az idősebb Tisza poroszbarátsága a gyakorlati politikában is érvényesült. 1870-ben, a német-francia háború kirobbanásakor, az akkor még ünnepelt ellenzéki vezér volt az, aki a magyar országgyűlést rászorította a semlegességi nyilatkozatra, ezzel becsapván az ajtót bizonyos magas bécsi körök kalandos tervei előtt ; kilenc esztendővel később pedig Tisza Kálmán, akkor már miniszterelnök, buzgón segédkezett gróf Andrássy Gyula külügyminiszternek a német szövetség megkötésénél.

A nagy megértés, melyet Tisza István érzett Németország és a poroszok iránt, «Szadovától Szedánig» című történelmi tanulmányában nyert kifejezést, amelyet kevés idővel második miniszterelnöksége előtt bocsátott a nyilvánosság elé.

III.

Gróf Tisza István politikai pályája 1886-ban kezdődött, midőn elsőízben választották országgyűlési képviselővé. Megjelent a régi Házban, amelynek ellenzéki pártjai szívós elkeseredéssel ostromolták édesapja kormányát. Nem fogadták valami nagy rokonszenvvel, a *Herbert*-et látták benne. Rövidesen azonban elejtették ezt a kicsinylő melléknevet. Rokonszenvesnek most sem találták, de belátták, hogy nagyképességű férfi, aki — az ellenzéki mentalitás értelmében — még veszedelmes is lehet.

Bár Tisza István fiúi hódolattal szerette édesapját és bár a közéletben sokáig Tisza Kálmán politikai elveinek örököseként szerepelt, a valóságban teljesen ellentétes jellemű férfiak voltak. Az öreg Tisza volt az államférfiak legsímulékonyabbja. Nagy emberismerő létére, aki egyébként mentes volt minden hiúságtól, szívesen kerülte meg az útjában emelkedő akadályokat. A politikában nem az elvekre, inkább az emberekre vetette a fősúlyt. Nem volt az emberek megvetője, de éppen csak annyira becsülte felebarátait, amennyit megértek.

Tisza István testileg is egész fejjel nagyobb volt édesapjánál. Míg az apa hihetetlen szívóssága mellett is korán megvénült férfi benyomását tette, addig a fiú

halála napjáig a vasizmú és acélidegzetű, karcsú növésű atléta maradt. Teste, amely szemmel láthatóan nem ismert sem betegséget, sem fáradtságot, Isten remek ajándéka volt. Napokat tudott nyeregben vagy havasi vadászaton eltölteni; órákig játszott tenniszt az izzó augusztusi napfényben; kifáraszthatatlan volt a vívóteremben és tánc közben; miniszterelnök korában pedig azzal lepte meg a világsajtót, hogy versenydíjat nyert mint úrlovas.

Külseje és életmódja akkor változott csak meg, midőn hályogoperáción esett át és utána vastag lencséjű szemüveget kellett hordania.

Míg az öreg Tisza szívesen kerülte meg az akadályokat, addig az ifjú szerette a gyökeres megoldásokat. Egyébként nem volt benne semmi a diplomatából; ahhoz nagyon is komolyan vette önmagát és felebarátait. Több volt a diplomatánál: született vezér volt. Széles szemszöge, amely felölelte a nagy egészet, csodálatos sugalló ereje, amely lelkesíteni tudta pártjának szkeptikusait és bátorsággal tudta eltölteni a gyöngéket és gyávákat, végül rettenetes energiája, amely nem szörnyedt vissza a fellegekig tornyosuló akadályoktól sem, a nép hivatott vezérévé avatták.

Ambiciója szédítő magasságok felé kalauzolta, de a hiúság és irígység, mint egyáltalában minden, ami kicsinyes, távol esett tőle. Bár évekig tombolt körülötte a gyűlölet dühös orkánja, ő maga senkit és semmit sem gyűlölt, mert alapjában véve jó és egyszerű ember volt. Csak időközönkint, mikor azt hitte, hogy a nemzet életérdekeit kell megvédenie, lobbant föl benne a fanatizmus komor tüze, amely tízszeresen fokozta erejét és bátorságát.

A valóságban nem volt sem arisztokrata, sem demokrata, nem volt sem legitimista, sem köztársasági, a valóságban ő csak magyar volt. Ragaszkodott az uralkodóházhoz, meg akart egyezni Ausztriával és konzervativ politikát akart folytatni, mert meg volt róla győződve, hogy így szolgálhatja legjobban nemzetét. Ha azonban ellenkező nézeten van, akkor olyan izgató és forradalmár lesz belőle, amilyent Kossuth Lajos óta nem látott a világ.

Mint a talpig férfiak általában, fölötte szemérmetes természetű volt és gyűlölte a fellengős szavakat ; a magyarságot azonban azzal a forró, fájdalmas és áldozatkész szeretettel szerette, amely, úgy látszik, a boldogtalan nemzetek örökrésze.

IV.

Tisza István éveken át mint a jövő embere szerepelt ; úgy látszott, mintha a korona egyelőre még vonakodnék szolgálatait igénybe venni, miként az ember nem szívesen használja a túléles pengét. Végre 1903. október 26-ikán, mikor a végleg elzüllött magyarországi helyzet Schönbrunnban megint egyszer kívánatossá tette az erős kéz politikáját, megbízták kabinetalakítással.

Bánffy Dezső báró 1896-iki erőszakos választásai óta, amelyek jóformán kiirtották az ellenzéket, passzivitásba szorították a nemzetiségeket és szörnyű keserűséget hagytak vissza az országban, a magyar alkotmányosság a süllyedés jeleit mutatta.

Az obstrukcióból elfogadott parlamenti fegyver lett. Az ellenzék meg volt róla győződve, hogy hazafias

kötelességet teljesít, ha lehetetlenné teszi a képviselőház munkáját. Gazdasági kérdéseken kezdődött az ellenállás, később szembehelyezkedett a katonai javaslatokkal, de megesett az is, hogy az obstruáló pártok összekülönböztek azon, mi is legyen az obstrukció végső célja. Az obstrukcióból romboló erő lett, amelyet az ellenzéki vezérek nem tudtak már megfékezni.

A Bánffy-kormány elvérzett ebben a harcban. Helyébe lépett a Széll-kabinet, amelynek elnöke a közjogi alapon álló pártok egyesítését tervezte és a forrongó közhangulatot tüntető lojalitásával akarta lecsendesíteni.

Bár a baloldalon sok tisztelője és jóbarátja volt Széll Kálmánnak, kormánya mégis az obstrukció áldozata lett, amely most már mintha végleg függetlenítette volna magát minden politikai, sőt emberi logikától. Miután gróf Khuen-Héderváry kormánya is tönkrement a meddő és elkeseredett harcokban, végre gróf Tisza István ragadta kezébe a kormányrudat.

Az ellenzéki pártok jól tudták, mit várhatnak Tiszától és ellenszenvüknek viharos kitörésével köszöntötték a piros bársonyszékben.

Az új miniszterelnök szarván fogta a bikát, midőn választóihoz intézett levelében bejelentette a képviselőház házszabályainak reformját. A reformot egyébként már az ellenzék gondolkodó politikusai is elkerülhetetlennek tartották, mert hiszen a tapasztalás igazolta, hogy az elszánt kisebbség, amely ismeri a járást a régi házszabályok paragrafusbozótjában, rá tudja erőszakolni a maga akaratát a többségre. A baloldal azonban egy elméletet faragott magának, amelynek értelmében az ilyen reformot csakis a kisebbségek beleegyezésével

szabad megvalósítani; olyan kormány pedig nem akadt, amely képes lett volna megfizetni az árat, amelyet a kisebbségek beleegyezésük fejében követeltek.

V.

Az 1904. november 18-iki emlékezetes ülésen Tisza döntő támadást intézett az obstrukció ellen. Meglepetésszerűen és en bloc megszavaztatta a többséggel az új házszabályokat. A puccskísérlet — mert az volt — arra ösztönözte az ellenzéki pártokat, hogy koalícióra lépjenek egymással; harci kiáltásuk a *restitutio in integrum* volt.

Tisza feloszlatta a képviselőházat és a nemzethez appellált; meg volt róla győződve, hogy a józan magyar nép torkig van már a förtelmes parlamenti botrányokkal. Csalódott. A november 18-iki puccskísérlet a felháborodás viharját váltotta ki az országos közvéleményből, s az 1905. évi januári választásoknál, amelyeket a Tisza-kormány teljes pártatlansággal vezetett, a régi szabadelvű párt, amely annyi vihart túlélt, hogy szinte már halhatatlannak látszott, megsemmisítő vereséget szenvedett. A nemzet nagy többsége Tisza ellen nyilatkozott. Az oroszlánugrás nem sikerült.

Az ellenzék hajóját egy nemzeti érzelmi hullám emelte magasra, amely hullám már 1896-ban, Magyarország ezredéves ünnepén, dagadni kezdett, és amely most elérte a maga tetőpontját. Ez a hullám sok tiszta lelkesedést, de egyszersmind sok szennyet is hozott a felszínre.

Tisza bukása hazafias örömmámorba ejtette az országot, hiszen nem kevesebbről volt szó, mint arról,

hogy felvirradt a nemzeti nagyság hajnala. Nálunk mindig akadtak jámbor lelkek, akik olyasmit hittek, hogy egyszerű képviselőházi határozattal meg lehet valósítani az egységes és független nemzeti államot.

Első győzelmi mámorában a koalició megelégedett annyival, hogy a nemzeti engedmények minimumaként a magyar vezényleti nyelvet követelte és hogy az *impedimentum publicae honestatis* elvének proklamálásával másodrendű hazafiakká bélyegezte politikai ellenfeleit.

A lelkesedés és a gyűlölködés, az áldozatkészség és a haszonlesés napjaiban megindult a tulipán-mozgalom is, amely a társadalmi propaganda eszközeivel hirtelen fel akarta lendíteni a magyar ipart.

A király a fényes öreg katonát, báró Fejérváry Géza táborszernagyot és gárdakapitányt bízta meg azzal a kínos feladattal, hogy hűtse le a nemzeti lelkesedést, amely immár elérte a forrpontot. A Ferenc Ferdinánd-féle tervet vették elő, amely demokrata választójogot akart adni az országnak, hogy azután a nemzetiségek, a proletárok és polgári radikálisok segítségével egyszersmindenkorra kicsavarja a hatalmat «a magyar oligarchia» kezéből.

Fejérváry báró egy hivatalnok-minisztérium élén jelent meg a képviselőházban, ahol azonban egyhangú bizalmatlanság fogadta. Tisza gróf is hátat fordított az alkotmányellenes kormánynak, a koalició pedig megkongatta a vészharangokat és kiadta a törvényhatóságoknak a nemzeti ellenállás jelszavát. 1906 február havában királyi biztos feloszlatta a munkaképtelen képviselőházat, a palotát — teljesen felesleges módon — katonaság szállotta meg. Április havában

a be nem avatottak nagy meglepetésére megegyezés jött létre a koalició és a kormány között. A koalició Wekerle Sándor elnöksége alatt kormányt alakított, Fejérváry báró pedig megszabadult a nem az ő testére szabott szereptől.

VI.

A nemzeti kormány (így nevezte magát a koaliciós minisztérium), amelyet az országos közvélemény ujjongó örömmel és túlcsigázott reménységekkel üdvözölt, már megalakulása napján nagybeteg volt. Beteggé tette az a hazugsága, hogy a baloldali pártokat, amelyek a dualisztikus államrendszer ellen folytatott küzdelmüknek köszönhették népszerűségüket, most ugyanennek a dualizmusnak védelmére kellett felsorakoztatni.

Tisza gróf időközben Gesztre ment önkéntes számkivetésbe. Gazdálkodott és történelmi tanulmányokba mélyedt, egyébként pedig olyan lojálisan megőrízte semlegességét a kormánnyal szemben, hogy még bizalmas körben is tartózkodott minden bírálattól. Most már belátta, hogy hibázott és tudta, hogy politikai remeteségéből csak a nemzet hívó szava válthatja meg.

Ez az időpont azonban hamarább eljött, mint bárki hitte volna. A kormány, amely «nemzeti vívmányokkal» volt adósa a feltüzelt közvéleménynek és amely tudta, hogy a bécsiektől most semmit sem várhat, a vasúti pragmatika dolgában a horvát érzékenység költségére óhajtott babérokat szerezni. A horvátok azonban bőszülten védekeztek és a magyar képviselőházban ülő delegáltjaik az obstrukció kipróbált fegyveréhez nyultak.

A horvát obstrukció végleg ad absurdum vezette a koalició által nemzeti szentségként tisztelt régi házszabályokat, mert bebizonyította, hogy a Ház egy kisded csapatja, még ha nincsenek is tartalékjai a budapesti sajtóban és a magyar közvéleményben, igenis meg tudja fojtani a képviselőházat. Végül az a tragikomikus helyzet állott elő, hogy a koalició, amely a parlamenti kisebbség jogainak védelmében verekedte ki magának a hatalmat, kénytelen volt maga revízió alá venni a házszabályokat.

1909 őszén a «nemzeti kormány» beadta lemondását. A nemzet már akkor cserben hagyta Wekerlééket, az udvar jéghidegen bánt velük, a vezérek viszálykodtak, a pártok kiábrándultak és fáradtak voltak. Senki sem siratta meg a távozókat, kivéve talán azokat a «nemzeti őrszemeket», akiket álláshoz és kenyérhez juttatott a koalició.

Tisza István útja, midőn újból megjelent a fórumon, diadalút volt. Bejárta az országot és miközben szétzúzta a koaliciós rendszer utolsó bástyáit, életében először megismerte a népszerűséget.

A Szabadelvűpárt, amely Nemzeti Munkapárt néven újból föltámadt hamvaiból, döntő győzelmet szerzett az országos választásokon. A győzelem Tisza István személyes sikere volt. Ő volt most Magyarország legnépszerűbb embere.

VII.

Az ellenzéki pártok akkor riadtak föl aléltságukból, midőn gróf Khuen-Héderváry, akit a választások után kormányalakítással bíztak meg, az ujoncjutalék föl-

emelését kérte. A honvédelmi miniszter ezúttal is az Európa egén felvonuló viharral példálódzgatott.

A 48-as Justh-párt válasza az obstrukció volt. Meg kell állapítani, hogy a vármegyék és városok ezúttal szinte kivétel nélkül tiltakoztak a parlamenti anarchia ellen. A tárgyalások, amelyeket a rend helyreállítása érdekében folytattak, jégre vitték és elbuktatták a Khuen-Héderváry-kormányt.

Lukács László lett az új kormányelnök, míg Tisza Istvánt a képviselőház elnökévé választották.

Tisza azzal a szándékkal foglalta el helyét, hogy törik-szakad, de ki fogja írtani az obstrukció szellemét, amely Szent István birodalmában már olyanféle állapotokat teremtett, mint a *liberum veto* a régi Lengyelországban. Első, balsikerű kisérlete arról győzte meg, hogy minden az elnök személyén fordul. Tapasztalataiból, amelyekért oly nagy árt fizetett, úgy vonta le a következtetéseket, hogy maga ült bele az elnöki székbe.

1912. évi június 4-ikén az új elnök, a házszabályok nyiltan bevallott megsértésével, megvonta az ellenzéki távszónokoktól a szót és megszavaztatta a véderőjavaslatot. A vad jelenetek, amelyekkel az ellenzék az elnöki intézkedést fogadta, arra ösztönözték a Ház mentelmi bizottságát, hogy több képviselőt kitiltson bizonyos számú ülésről. Mivel a kitiltott képviselők ellene szegültek a határozatnak, Tisza rendőri karhatalommal eltávolította őket az ülésteremből.

A képviselőház ezentúl napról-napra szörnyű jelenetek színhelye lett, az ország egész politikai társadalma szenvedélyes izgalmak között élt, csak Tisza István haladt tovább vas következetességgel megkezdett útján.

Június 7-ikén az általános feszültség erőszakos kirobbanáshoz vezetett : midőn a rendőrség újból megjelent az ülésteremben, egyik ellenzéki képviselő három revolverlövést adott le az elnökre. A lövések célt tévesztettek és a merénylő öngyilkos szándékkal megsebesítette önmagát. A merénylet az ülésteremben történt, de Tisza nem látta szükségesnek, hogy ezért megszakítsa az ülést, még kevésbbé gondolt arra, hogy akárcsak egy hajszálnyira is letérjen útjáról.

A merénylőt az esküdtbíróság fölmentette, ellenzéki arisztokrata családok fiatal leányai pedig virággal kedveskedtek neki. Ezek már cikázó villámok voltak, amelyek élesen megvilágították Magyarország komor jövőjét. A budapesti polgárbíráktól, akik tüntetve fölmentették a revolverhőst, nem lehetett várni, hogy adott alkalommal meg tudják védeni városukat a rendbontókkal szemben, az arisztokrácia balga szűzei pedig nyilvánvalóan egy rothadt társadalom virágai voltak.

Néhány nappal később az ellenzéki pártok távollétében megszavazták az új házszabályokat. A nemzeti munkapárt tehát agyonverte az obstrukciót, de eltemetni nem tudta és a holttest nemsokára kellemetlen módon jelentkezett.

A gróf Tisza István módszere nagyon merész volt. Miután tudatosan megsértette a törvényes formákat, hatósági karhatalmat vett igénybe álláspontja megvédése céljából és egyszerüen kidobatta az országgyűlési képviselőket, köztük Magyarország legelőkelőbb történelmi neveinek viselőit, az ülésteremből. Bizonyos azonban, hogy Tisza erőszakos eljárásával az országot akarta megmenteni. Minden idegszálával érezte a világtörténelmi nagy vihar közeledését és tudta, hogy a

monarchia fegyverkezése nagyon is hiányos. A Balkánon gonosz fordulatot vettek a dolgok ; Szerbia már bejelentette örökösödési igényeit a monarchia hagyatékára. A háború küszöbön állott és a magyar képviselőház véget nem érő házszabályvitákkal töltötte idejét. Az országban megmozdultak az összes államellenes erők és a központi hatalmat megbénította a krónikus betegséggé lett kormányválság. A kormányok az örökös válságok miatt nem értek rá kormányozni.

Tisza meg volt róla győződve, hogy erőszakos eljárásával magasabbrendű kötelességet teljesít. Hite szerint csakis így lehetett a magyar alkotmányt kiragadni a mocsárból, amely már-már elnyelte. És ő meg akarta menteni, akár egy Curtius-ugrás árán is.

Vele szemben sorakoztak az ellenzéki pártok, amelyek viszont komolyan meg voltak róla győződve, hogy a technikai obstrukció fogásaival, kezdve a véghetetlen névszerinti szavazásokon és végezve a gyerektrombitán, szent és magasztos ügyet szolgálnak.

Az obstrukció történetének kietlen fejezete egyszersmind a nemzeti süllyedés fejezete. Azt lehetett hinni, hogy Magyarország történelmi osztályai, amelyek évszázadokon keresztül fényesen beváltak, végleg elvesztették politikai ösztöneiket.

VIII.

1913. június 7-ikén, miután egy botrányper, amilyenek a nemzeti hanyatlás korszakaiban sűrűn szoktak tenyészni, váratlanul elgáncsolta a Lukács-kabinetet, Tisza István lépett kormányra.

Ez neki nemcsak joga, de kötelessége is volt, hiszen

a Nemzeti Munkapárt Lukács László személyében mindig csak Tisza István locum tenensét követte.

A baloldal Tisza megbizatásában hallatlan inzultust látott és megint élethalál-harchoz fegyverkezett. Átcsoportosították a 48-as pártokat és miután a két vezért, Kossuthot és Justhot, tisztelettel falnak állították, gróf Károlyi Mihály lépett előtérbe.

Károlyi a szélsőséges nacionalista ellenzék élén nemcsak újabb képviselőházi harcmodort, hanem teljes rendszerváltozást is jelentett. Eddig a függetlenségi pártok mindig a nemzeti sovinizmus lobogója alatt masiroztak, ezentúl azonban majd összefognak az összes felforgató elemekkel. Károlyi gróf összeköttetést tartott fenn a földalatti erőkkel, rajongott szélsőséges elméletekért és miután politikai pályája elején szenvedélyesen agitált a demokrata választójog ellen, most kisajátította magának Ferenc Ferdinánd választójogi programmját.

Miközben a képviselőház ülésterme újabb vad jelenetek színhelye lett és miközben Tisza, helyesen ítélve meg a jövőt, a magyarországi románokkal való megegyezést kereste, június 28-ikán megtörtént a szerajevói kettős gyilkosság és megkezdődött a világtörténelem legújabb, vértől és könnyektől ázott fejezete.

IX.

A monarchiában és külföldön egy időben gyökeret vert a hit, hogy a háborúért elsősorban Tiszát és vele Magyarországot terheli a felelősség. Hogy ez a rágalom egyáltalában visszhangra találhatott, annak két oka volt ; az első Tisza István egyéniségében rejlett : ő jó-

barátaira és ellenségeire mindenkor az erő, az elszántság és a harciasság benyomását tette ; a másik ok lélektani természetű : azoknak, akik Magyarországot oly kegyetlenül kifosztották, szükségük volt arra, hogy bírói tógát öltsenek magukra.

Amióta azonban az osztrák köztársaság külügyi hivatala kiadta : «Diplomatische Aktenstücke zur Vorgeschichte des Krieges 1914» című közleményeit, azóta kétségtelen, hogy a magyar miniszterelnöknek semmi köze ahhoz a háborús úszítóhoz, akinek alakja jóideig kísértett a világsajtóban. A monarchia összes államférfiai közül éppen ő volt az, aki sokáig és szívósan ellene szegült a fegyveres elintézésnek. Az osztrák vöröskönyv okiratai világosan beszélnek.

Július 1-én kelt felterjesztésében Tisza gróf az uralkodóval szemben hangsúlyozza, hogy végzetes hibának tartja és nem vállalja érte a felelősséget, ha Berchtold gróf arra akarja felhasználni a szerajevói rémtettet, hogy leszámoljon Szerbiával. «A miénk volna a legrosszabb locus standi, mint békebontók állanánk az egész világ előtt és a legkedvezőtlenebb viszonyok közt nagy háborút lobbantanánk lángra. Másodszor a mostani időpontot, mikor Romániát jóformán elveszítettük, a nélkül, hogy valami pótlást nyertünk volna érte és mikor az egyetlen állam, amelyre számíthatunk, Bolgároszág, kimerülten a földön fekszik, egyáltalában nagyon kedvezőtlennek tartom.«

A július 7-iki közös minisztertanácsban a magyar miniszterelnök a jegyzőkönyv szavai szerint azt a kijelentést tette : «most már ő is úgy látja, hogy a Szerbia elleni katonai akció lehetőségével inkább kell számolnunk, mint azt közvetlenül a szerajevói merénylet után

hitte volna. A Szerbia elleni meglepő támadásba, amelyet nem előzne meg diplomáciai akció (és úgy látszik, tervbe vettek ilyen támadást, sajnálatosképpen Hoyos gróf is ilyen értelemben nyilatkozott Berlinben), soha sem tudna beleegyezni, mivel ilyen esetben az ő nézete szerint Európa szemében igen rossz helyzetbe jutnánk és alkalmasint számolnunk kellene, az egy Bulgária kivételével, az egész Balkán ellenségeskedésével.»

Továbbá : «Föltétlenül követelésekkel kell föllépnünk Szerbiával szemben, de ultimátumot csak akkor adhatunk, ha Szerbia nem teljesíti követeléseinket. A követelések legyenek súlyosak, de nem teljesíthetetlenek.»

És : «Ha nem fogadják el követeléseinket, akkor ő is a katonai akció mellett volna, de már most is hangsúlyoznia kell, hogy célunk csak Szerbia megkisebbítése, de semmi esetre sem végleges megsemmisítése lehet, mivel Oroszország ezt élethalálharc nélkül soha sem engedhetné meg és mivel ő, mint magyar miniszterelnök, soha sem egyezhetne bele, hogy a monarchia Szerbia egy részét annektálja. Annak megítélése, hogy megtámadjuk-e most Szerbiát vagy sem, nem Németország dolga. Neki egyénileg az a nézete, hogy a mostani pillanatban nem kell föltétlenül háborút viselnünk.»

A vita folyamán megállapítja az elnök (Berchtold gróf), hogy : «. . . az összes jelenlevők a magyar királyi miniszterelnök úr kivételével oly nézeten vannak, hogy a tisztán diplomáciai siker, még ha Szerbia eklatáns megalázásával végződnék is, értéktelen volna és azért olyan követeléseket kell Szerbiával szemben támasztanunk, amelyeknek visszautasítása előreláthető, hogy

katonai beavatkozással gyökeresen el lehessen intézni a kérdést.»

Berchtold gróf így ír július 7-iki fölterjesztésében: «Tisza gróf azt az álláspontot képviselte, hogy háborús akciónak csak akkor lenne helye Szerbiával szemben, ha nem sikerülne Szerbiát diplomáciai eszközökkel megalázni. Tisza gróf attól fél, hogy háború esetén Szerbia balkáni barátaival és szövetségeseivel is akadna dolgunk.» Azután: «Ezzel szemben az értekezlet összes többi részvevői a magukévá tették az általam képviselt álláspontot, hogy a mostani alkalmat fel kell használni egy Szerbia ellen indítandó háborús akcióra, mert ha tovább várunk, akkor helyzetünk csak romlani fog.»

Július 8-ikán kelt fölterjesztésében a magyar miniszterelnök kifejti a következőket: «A mindenesetre igen örvendetes berlini hírek, továbbá a szerbiai események miatt érzett jogos felháborodás, a tegnapi közös minisztertanács összes többi részvevőiben azt a szándékot érlelték meg, hogy provokálni kell a Szerbiával való háborút, hogy végleg leszámoljunk a monarchia főellenségével. Nem voltam abban a helyzetben, hogy egész terjedelmében magamévá tegyem ezt a tervet. Minden emberi előrelátás szerint Szerbiának ilyen megtámadása fölidézné Oroszország közbelépését és így a világháborút, pedig én — Berlin minden optimizmusa ellenére is — legalább is kérdésesnek tartom Románia semlegességét.» Továbbá: «Abban foglalom össze az elmondottakat, hogy az általunk provokált háborút alkalmasint igen kedvezőtlen föltételek mellett kellene végigharcolnunk, míg a leszámolásnak későbbi időpontra való halasztása, ha diplomáciailag jól kihasználjuk az időt, az erőviszonyok javulását ered-

ményezné. Ha a politikai szempontok mellett tekintetbe veszem az államkincstár és a közgazdaság helyzetét, amelyek óriás módon megnehezítenék a hadviselést és a társadalom számára szinte elviselhetetlenné tennék a háborúból folyó áldozatokat és szenvedéseket, akkor kínosan lelkiismeretes fontolgatás után nem tudom viselni a felelősséget a Szerbiával szemben javaslatba hozott katonai aggresszióért.»

Azután : «Tehát kimért, de nem fenyegető hangú jegyzéket kellene Szerbiához intéznünk, amelyben felsoroljuk konkrét panaszainkat és preciz kívánságainkat.» És tovább : «Előreláthető, hogy Anglia minden valószínűség szerint ilyen értelemben fog nyomást gyakorolni a többi entente-hatalomra és a cárnál is latba fog esni a megfontolás, hogy ő anarchista bujtogatások és antidinasztikus gyilkos merényletek védnöke nem lehet.» És végül : «Ha Szerbia enged, akkor persze bona fide el kell fogadnunk a megoldást és nem szabad megnehezítenünk visszavonulását.»

Berchtold gróf július 14-iki felterjesztésében a következőket mondja : «Tisza gróf lemondott kifogásairól, amelyeket a rövid határidőhöz kötött ultimátummal szemben emelt, miután utaltam a katonai nehézségekre, amelyek a halogatásból származnának. Arra is rámutattam, hogy a mozgósítás elrendelése után is lehetséges volna még a békés elintézés, ha Szerbia idejében beadná a derekát.» «Tisza gróf továbbá nyomatékosan hangsúlyozta, hogy a tervezett eljáráshoz csak oly föltétel mellett járulhatna hozzá, ha még az ultimátum elküldése előtt a közös minisztertanács oly értelmű határozatot hozna, hogy a monarchia — eltekintve kisebb határkiigazításoktól — a Szerbia

elleni háborút nem kívánja területek szerzésére használni.»

A július 19-iki közös minisztertanácsban «a magyar királyi miniszterelnök felszólítja a jelenlevőket, hozzák meg azt a határozatot, amelytől neki, miként az utolsó megbeszélés alkalmával hangsúlyozta, a magyar királyi kormánynak az egész akcióhoz való hozzájárulását függővé kell tennie. A minisztertanácsnak ugyanis még egyhangúan ki kell mondania, hogy a Szerbia elleni akció nem függ össze a monarchia valamelyes hódító terveivel és hogy a monarchia a katonai okokból szükséges határkiigazításokon kívül, Szerbia egyik részét sem akarja annektálni. Föltétlenül ragaszkodnia kell hozzá, hogy ilyen egyhangú határozat hozassék.»

X.

Ismételten fölvetették a kérdést, hogy Tisza, miután nem sikerült megmentenie a békét, miért nem vonta le balsikeréből az alkotmányos következtetéseket ? Ha ő is, miként Széll Kálmán tette a bosnyák okkupáció idejében, a nyilvánossághoz intézett szózat kíséretében kivonult volna a kormányból, akkor kétségtelenül ő lenne ma Közép-Európa legnépszerűbb államférfia.

Tisza maga mélyen hallgatott erről a kérdésről. Egyébként jellemző előkelő gondolkodására nézve, hogy évekig a vádak és rágalmak záporában állott, a nélkül, hogy bécsi kollégáinak terhére tisztázta volna magát.

Valószínűnek tartom, ő azért maradt meg kormányon, mert — okkal-e vagy ok nélkül — zavarban volt utódjának személyét illetőleg. Jól tudta, hogy

a háborús állapot milyen súlyos kötelességeket fog a magyar miniszterelnök vállaira vetni. A nemzetnek külső és belső fronton kell harcolnia. A belső fronton szemben áll vele a magát csalhatatlannak valló, züllött osztrák hadvezetőség. Később a tapasztalás csakugyan azt mutatta, hogy Tisza körültekintése, bátorsága, emberszeretete és az udvarnál élvezett nagy tekintélye kell hozzá, hogy meg tudja védeni állásának méltóságát.

Őt a magasabbrendű kötelességérzet kötötte a helyéhez. Rajta volt, hogy megakadályozza a háborút, nem mint elvi pacifista, mert az soha sem volt, hanem mert nem várt semmi jót ettől a mérkőzéstől; midőn nem lehetett már megakadályozni a háborút, ő is, mint minden jó magyar ember, azt vallotta, hogy a nemzet minden fizikai és szellemi képességét a fegyveres erő szolgálatába kell állítani.

XI.

1916. november 21-ikén meghalt az agg Ferenc József király. Abban a tudatban húnyhatta le fáradt szemét, hogy a Habsburg-ház lobogói diadalmasan lengenek északon és délen.

December hó 30-ik napján érte el Tisza pályája a delelőpontját. Mint nádorhelyettes akkor tette fel Szent István koronáját IV. Károly fejére. Egy királyt koronázott meg, aki sokkal fiatalabb és sokkal inkább Habsburg volt, semhogy nyomasztónak ne érezte volna első magyar tanácsosának hatalmas egyéniségét.

1917 tavaszán a király váratlanul kéziratot intézett magyar miniszterelnökéhez, amelyben meghagyta neki, hogy dolgozza ki az általános titkos választójog

törvényjavaslatát. Május 22-ikén Tisza megtette azt, amit Bécs tőle várt : beadta a kormány lemondását.

Az udvari politika ezekben a napokban, mikor már kétséges volt, hogy a Habsburg-ház kibírja-e egyáltalában a háború szörnyű megterhelési próbáját, megbuktatta a monarchia legerősebb államférfiát és jégre tette a legjobban fegyelmezett kormányzópártot.

A választójogi blokk, a polgári radikálisok és a szociáldemokraták koalíciója, gróf Károlyi Mihály vezetése alatt előtérbe lépett.

A király az ifjú Esterházy Móric grófot bízta meg kormányalakítással. A gróf magára vállalta, hogy elő fogja vezetni a demokrata sárkányt az udvari lovardában, de négy havi kísérletezés után általános testi és lelki kimerültsége arra kényszerítette, hogy elbocsátását kérje.

Utóda a minden vizen otthonos és minden széllel ismerős öreg Wekerle Sándor lett. Az öreg úrnak szemmel láthatóan az a különös megbízatása volt, hogy lefaragja a választójogi javaslatból mindazt, ami Tisza Istvánnak kellemetlen, hogy ilyen módon a Nemzeti Munkapárt jóakaró semlegességét biztosítsa magának. A kormányzati művészet, amely a választójogi javaslatot hozta, egészben véve csak annyit ért el, hogy mérhetetlenül fokozta a választójogi blokk elégedetlenségét és hogy az államhajó kormányrudját kitépte az erős kézből és az aggastyán bizonytalan vezetésére bízta.

Tisza visszanyert szabadságát arra használta, hogy frontszolgálatra jelentkezett. Ő felsége kinevezte a 2. királyi huszárezred parancsnokává. Ezredének Debrecen volt a hadkiegészítő kerülete, huszárai abból a kálvinista civistársadalomból sarjadtak, amely

mindenkor a Tisza-féle politika leghevesebb ellenzéke volt. Künn a lövészárokban boldoggá tette a tapasztalás, hogy az alföldi kálvinisták, akiket most már nem választott el tőle semmiféle politikai demagógia, olyanok, amilyennek a maga fajtáját szerette: vitézek, eszesek, istenfélők és hűségesek.

XII.

Wekerlének, az öreg ezermesternek, fölényes ügyessége nem volt már elég ahhoz, hogy lefogja a rombolás démonait. Amióta ingadozni kezdett a győzhetetlennek hitt német erő, Budapesten egy véresszájú sajtó azon fáradozott, hogy felborítsa a helyzetet. A vad agitáció, amely Károlyi Mihály nevét írta zászlóira, félelmetesen megerősödött, mikor a breszt-litovszki békekötés után a hadifoglyok kezdtek hazaözönleni a bolsevista Oroszországból.

Tisza, az államférfi, még két ízben lépett a nyilvánosság elé. Szeptember végén a király Szerajevóba küldte, hogy érintkezésbe lépjen a délszláv vezérpolitikusokkal és megmentse azt, ami a monarchia számára még megmenthető. Küldetése balsikerrel végződött. A szláv notabilitások kevély és gúnyos hangon beszéltek, Tisza búcsúszavaiban pedig nyilt fenyegetés volt.

Azzal vádolták a korona követét, hogy brüszk föllépésével megrontotta a helyzetet. Szerajevóban azonban akkor már nem volt a monarchia számára semmi rontani való, a délszlávok vágyai és reményei már egy új bolygórendszer központi napja körül keringtek. Tisza haragját fokozta a tapasztalás, hogy a régi

monarchiát odalenn már quantité négligeable-nak tekintik.

Utolsó politikai tette volt, midőn október 18-ikán magára vállalta a szörnyű nehéz kötelességet, hogy fölvilágosítsa a nemzetet a reménytelen hadihelyzetről. Amit már mindenki sejtett, amit azonban senki sem akart elhinni és amit egyik felelős államférfi sem mert kimondani, azt ő száraz szavakban jelentette a Háznak: «Ezt a háborút elveszítettük!» Úgy beszélt a képviselőházban, mint férfi a férfiakhoz. Igaz azonban, hogy ezzel csak megerősítette azt a hitet, hogy a szerencsétlen háborúért elsősorban ő a felelős.

A szomorúan emlékezetes ülésen azzal a kéréssel fordult Károlyihoz, hogy egyesítsék erejüket az ország megmentésére. Károlyi kurtán elutasította a feléje nyujtott kezet és kijelentette, hogy maga fog cselekedni. Hogy mit értett cselekvés alatt, az kitudódott október 25-ikén, amikor nemzeti tanácsot alakított azzal a bevallott céllal, hogy forradalommal kényszerítse ki magának a hatalom birtokát.

XIII.

A győzedelmes forradalom előestéjén, 1918. október 31-ikén, meggyilkolták Tisza Istvánt a Hermina-úti lakásán.

A borús őszi est homályában gyalogos katonáknak öltözött férfiak jelentek meg a nyaralóban és miután a ház őrzésével megbízott csendőrök ellenállás nélkül elvonultak, egy sortűz megölte Tisza Istvánt a felesége oldalán.

Emelt fővel, félelem nélkül lépett a gyilkosok elé

és úgy halt meg, mint az alakulóban levő magyar népköztársaság egyetlen polgára, aki megérdemelte a szó antik értelmében vett republikánus nevet.

A forradalom, amely sehol sem tudta az ellenállás nyomát fölfedezni, ezzel a véres tettel önmagának akart imponálni, mintegy meg akarta magát győzni a komoly voltáról.

A gyilkosság eredménye volt az évekig tartó dühös izgatásnak, amely Tiszát állította oda mint a háború okozóját. Ma már tudjuk, mit kell erről tartanunk, de az igazság csak Tisza halála után került napfényre.

Meg kellett azonban halnia, mert ő volt a magyarság ereje és reménysége. Meg kellett halnia a forradalom első napján, mert a másodikon a megcsalt és meggyalázott nemzet megint az ő nevét kiáltotta volna. A Károlyi-forradalom a magyargyűlölet lázadása volt és a puskalövések, amelyek elcsattantak a Városliget őszi alkonyán, minden magyar embernek szóltak.

Sokan kérdezték már, hogy Tisza, akit élete utolsó napjaiban intő szózatokkal és komor jóslatokkal ostromoltak, miért nem gondoskodott a maga biztonságáról. Ez a feladat azonban rá nézve, aki akkor Európának talán leggyűlöltebb nevét viselte, alig volt megoldható. Hamis névvel, álruhában, talán parókával vagy álszakállal esetleg elmenekülhetett volna, ilyen árat azonban neki nem ért meg az élet.

Jellemző, hogy a Károlyi-kormány sohasem üldöztette a gyilkosokat. Gróf Károlyi Mihály koszorút küldött a halottas házba, valami szentimentális felírással, a Tisza-család azonban visszautasította.

A holttestet a geszti családi sírboltban tették nyugalomra. Hitvese, született Tisza Ilona, erős

lélekkel és hűséges szívvel siratta meg. Egyetlen fia, ifjú gróf Tisza István, a gyilkosság idején betegen feküdt és csak néhány nappal élte túl édesapját. Három árvája maradt, köztük két fiú.

XIV.

Különös jelenség, hogy a Párka ennek a férfinak a sorsát halála után is tovább szövi. Halála körülményei neki, aki egykor az ország leggyűlöltebb embere volt, poszthumusz népszerűséget szereztek, amely még ma is növekedőben van.

A hősi kultusz — mert ilyenről van szó! — azt a benyomást teszi, mintha a nemzet magábaszállása és elégtételadása volna. A népek rendszerint a siker hipnózisa alatt állanak, Tisza gróf azonban szerencsétlen államférfi volt, a balsikerek embere, aki a háború buzogánycsapásai alatt nemcsak a saját politikai alkotásainak, hanem minden ideáljának összeomlását látta.

Úgy látszik azonban, a kegyelet, amely ma megkoszorúzza emlékét, nemcsak a politikusnak, de a férfinak és a magyar embernek is szól. A magyarság a halott márványarcán fölfedezte saját vonásait. Tisza egyénisége csakugyan a faj terméke volt, mint a bazaltkő a vulkán terméke. Aki őt ismerte, az körülbelül mindent ismert, ami a magyarságban erőt és nemességet jelent.

Öntudatlanul egy volt a magyarsággal, úgyhogy időközönkint az ő szájából a magyarság hangját hallottuk. A gyűlölet, amely őt életében körüllobogta, a beteg faj önmarcangolása volt. Élete kétségbeesett kísérlet volt, hogy megtámassza a birodalom roskadozó

oszlopait. Midőn Nagymagyarország elbukott, neki is buknia kellett és sorsa őt a dicsőséges legyőzöttek sorába állítja, oly nemzet hősi csapatjába, amely nemzet nem a szerencséje, hanem fiainak áldozatkészsége által áll fenn.

A háború előtti könnyűvérű Magyarország irtózott az ő vallásos komolyságától, a hermafroditákat pedig megbotránkoztatta lényének férfiassága; a földre tiport mai Magyarország azonban tiszteli és csodálja Tiszában az óriás, szívós erőt és azt a fanatikus áldozatkészséget, amely a magyar népet bús multjának ezer veszedelméből kimentette.

(1926.)

TISZA ISTVÁN AZ EMBER

A genézisben, Mózes I. könyvének VI. részében, van egy feltünő és titokzatos passzus, amely arról szól, hogy az özönvíz előtti időben az Isten fiai, tehát az angyalok, lejártak a földre és házasságra léptek az emberek leányaival. A gyermekekről, akik az ilyen házasságból születtek, azt mondja a biblia: «Ezek ama hatalmasak, kik régen híres-neves emberek voltak.»

A zsidó monotheizmus, amely egyébként következetes a türelmetlenségig, az őskor nagy embereit, a hatalmasakat, más szóval a héroszokat, — csak úgy, mint a görög-római mithológia — az ég és a föld ölelkezéséből származtatja. Ahhoz, hogy az emberi nagyság megjelenjen a földön, testet kell öltenie egy felsőbbrendű principiumnak. Egy ideálnak.

Azt mondhatnám: Magyarországon ma nyitva állanak a halhatatlanság kapui. A nemzet a borús égre tekint és várja a termékenyítő csodát. A nemzet ideálokra áhitozik. Úgy érzi, hogy vezérekre van szüksége, Carlyle értelmében vett hősökre, a bibliai hatalmasakra, akik vállukra veszik az irtóztató terhet, mely a magyarságra szakadt, akik csillagokat gyuj-

tanak a sötétségben és megmutatják az utat, melyen haladnunk kell.

A leálázott és kifosztott magyarságot nosztalgia emészti a nemzeti és az emberi nagyság után és nem véletlen, hogy mostanában megint oly sokat foglalkozunk Széchenyi István alakjával és oly gyakran halljuk Tisza István nevét. Az új Mohács fölött, ahol összeomlott Magyarország ereje, az új Csele-patak fölött, amelybe beleveszett Magyarország büszkesége, mind sürűbben hallatszik a sóhajtás : «Ha Tisza István élne !»

Tiszáról ma már nyilvánvaló, hogy egyike volt a kevés kiválasztottnak, a nemzet representativ-man-je, akinek agyával a magyarság gondolkozott és szívével a magyarság érzett. A Mannlicher-golyók, amelyek őt leterítették, nem egy ember, hanem egy nemzet szívének voltak irányítva. A Hermina-úton a magyarság ellen követtek el gyilkos merényletet.

A félemberek és a kétlelkű emberek korában Tisza azzal vált ki, hogy egész férfi volt. Tulajdonképpen igen egyszerű ember volt ; egyszerű, mint a gránitszikla ; egyszerű, mint minden, ami nagy. Amilyennek kifelé mutatta magát, olyan volt belül is ; sem titok, sem komplikáció nem lappangott benne. Normális ember benyomását tette volna, ha egyes emberi tulajdonságai nem mutattak volna gigantikus méreteket. Szokásaiban és megnyilatkozásának formáiban a konvenció útján haladt. Nem kisebb elme, mint Goethe megadja ennek magyarázatát Wilhelm Meisterben, midőn így szól :

«(Das Genie) bequemt sich zum Respekt, sogar vor dem, was man conventionell nennen könnte : denn was

ist dieses anders, — tudniillik a konvencionális — als dass die vorzüglichsten Menschen übereinkamen, das Notwendige, das Unerlässliche für das Beste zu halten . . .»

Igénytelen elmélkedésem tárgya nem az államférfi méltatása, — csak az emberről kívánok néhány szót mondani. Nem azt keresem, ami Tiszában nagy, hanem azt, ami kicsi, hogy közelebb hozzam alakját a hétköznapokhoz. Nem is kísértem meg, hogy kimerítsem anyagomat, — én a kőszirtből két apró gránitszilánkot teszek hallgatóim elé — ezek : Tisza István magyarsága és az ő férfiassága.

Beszéljünk először az ő magyarságáról.

A nagy szerep, melyet a borosjenői Tisza-nemzetség két emberöltő óta a monarchia közéletében vitt, megszerezte neki a grófságot, de azért Tisza István sohasem volt arisztokrata, hanem példaképe maradt az alföldi birtokos nemesnek, hétköznapi nyelven szólva : a magyar gentrynek. Geszt, amely sajátos levegőjével úgy kiegészítette a gazdáját, mint a csigát a háza, Geszt nem volt főúri udvar, hanem nemesi kúria.

Magyar vonás volt, hogy a geszti földesúr szenvedélyesen szerette a lovat, nem az angol telivért, hanem a sallangos négyesben járó és az agarászathoz való magas félvért.

A lóversenyt ő másképp kultiválta, mint a mai sportarisztokrácia. Fogadásokat nem kötött és a futtatás akkor érdekelte igazán, ha maga ülhetett nyeregbe.

Abban is magyar vére nyilatkozott meg, hogy nagyon szerette a cigányzenét, sőt — ezt kevesen

tudják róla — zongorán maga is cigányos vérrel játszotta a magyar nótákat.

Egy ismert nevű politikus, aki nemrégiben adta ki följegyzéseit a nagy összeomlás korából, megírja, hogy látta egyszer Tisza Istvánt, amint férfitársaságban órákon át egyedül táncolt a cigány előtt. Az író úgy vélekedik, hogy Tisza a tánc fizikai erőlködésével egyensúlyba akarta hozni felzaklatott idegrendszerét, — ez tehát valami idegcsillapító svéd gimnasztika lett volna. Mi tudjuk, hogy a magyarázat rossz. Külföldi embernek ezt egyáltalában nem is lehet megmagyarázni, magyar embernek pedig nincs szüksége magyarázatra, — úgyis megérti. Ez az, amit virtus-nak szokás nevezni. A magyar vérnek szilaj, szomorú és titokzatos hódolata a saját fajisága előtt. Eszembe jut Bárd Miklósnak szép költeménye, amely a Volgától jött hetyke lovasról szól, aki puzdrát hordott a vállán és egy ősi dalt a szívében. Mikor a volgai lovas unokája magában táncol, akkor talán az az ősi dal szólal meg a szívében.

Senki sem ismerte és senki sem szerette úgy a magyar föld természeti szépségeit, mint Tisza István. Neki, bár jó darab földet bejárt életében, az alföldi naplemente volt a legszebb természeti tünemény, amely egyáltalában látható. Ha erről beszélt neki, aki annyira irtózott mindentől, ami fellengős, akkor áttüzesedett a hangja és megszínesedtek a szavai. Ilyenkor nem lehetett vele vitatkozni. Ki mond ellent a fiúnak, aki az édesanyját tartja a világ legszebb asszonyának?

A porosz és az angol — persze a háború előtti porosz és angol — volt az a két nép, melyet legtöbbre

becsült és amelytől az ő nézete szerint, legtöbbet kell tanulnunk. A világ legkülönb emberanyagának azonban a magyar parasztságot tartotta. Ha be akarta bizonyítani ezt a tételét, akkor kifogyhatatlan volt az apró, jellemző történetekből, amelyek többnyire az utolsó nagy kolerajárvány idejében keltek. Tisza akkor két alföldi falu népében tartotta a lelket. Sorra látogatta a betegeket, orvosságot vitt nekik, kioktatta az ápolókat, bátorította a haldoklókat, vigasztalta az árvákat.

A jó magyarok akkoriban úgy beszéltek Tisza Istvánról, mint az ég küldöttéről, egyik beteg sem tudott meghalni, ha előbb kezet nem szorított vele, — azonban a két falu népe, lelkes szélbali lévén, a legközelebbi választáson megint csak a Tisza jelöltjei ellen szavazott.

Én szóba hoztam ezt a különös dolgot Tisza előtt.

— Ha ezek a gazdák olyan okos és derék emberek, hogyan van az, hogy inkább hisznek a pesti demagóg szélkakasoknak, mint Tisza Istvánnak ?

Ez már a nagy háború idejében volt és Tisza érdekesen megvédte magyarjait.

— Nem feltünő, — kérdezte — hogy a nép a politikában fegyelmezetlen, pártoskodó és nagyzoló, a harctéren pedig fegyelmezett, áldozatkész és megbízható? Mi következik ebből? A politizáló gazda nem a maga szíve szerint beszél, hanem azt mondja és teszi, amit az uraktól tanult, ami kívülről ráragadt, mint a bojtorján, — a politizáló intelligencia pedig évtizedek óta egyebet nem tesz, mint a népet rontja.

A lövészárokban azonban, szemben a halállal, a magyarság igazi természete érvényesül. Aki a harctéren látta a mi népünket, annak el kell ismernie, hogy ez a világ legkülönb fajtája.

Ezredparancsnok korában Tiszának meg volt az a nagyszerű elégtétele, hogy az ő bihari huszárjaiban megtalálta a magyar nép összes erényeit, amelyekben olyan fanatikusan hitt. A pergőtűzben megismerték egymást a geszti földesúr és a bihari parasztlegények.

Mi pedig mindebből egy tanulságot vonhatnánk le. A nemzet megmentője az lesz, aki rá tudja nevelni népünket, hogy harctéri erényeit a polgári közéletben is érvényesítse. Ha a magyarság a politikában is úgy tudna viselkedni, mint a Doberdón, akkor kétségtelenül ez volna a világ első népe.

Tisza igen kemény fegyelem alatt tartotta saját lobogó vérmérsékletét és én csak egy esetre emlékszem, mikor úrrá lett fölötte a keserűség és fájdalom. Ez akkor volt, midőn egyik lap azt írta, hogy a geszti uradalom cselédjei tömegesen betegszenek meg, mivel takarékosságból nem tisztítják a kutakat és az emberek kénytelenek poshadt vizet inni.

Az esküdtbíróság előtt kitünt, hogy a mérgezett kutak történetéből egy szó sem igaz, de én azt hiszem, az ilyen eset többet árt a magyar sajtószabadságnak, mint a cenzura.

A jövő nemzedék már nem fogja megérteni, hogyan nevezhették írásban és szóval annyiszor rossz magyarnak azt a férfit, akinek legfeltünőbb

tulajdonsága éppen izzó magyar érzése volt. A hazugság betege lehetett ez az ország, hogy nem tudott többé különbséget tenni fehér és fekete, ellenség és jóbarát közt.

Tisza maga volt a férfiasság. 100% férfiasság! Ő a póluson lakott és az embereket, akik energiájának sugárkörébe kerültek, vagy nagyon vonzotta, vagy eltaszította magától. Közömbösen azonban nem hagyott senkit és nem is volt ember, aki komolyan nem vette volna. Jellemző, hogy Pistának, Tisza Pistának csak olyanok nevezték, akik személyesen nem ismerték. Családja és bizalmasai körében mindenkor István volt.

Gyakran vetették szemére, hogy hiányzik belőle a diplomata ruganyos alkalmazkodó képessége. Nem, nem, — neki valóban nem voltak moll-hangjai, ő nem rakott szordinót magára, ő nevén nevezte a gyermeket. Sokan azért kiméletlennek és gőgösnek nevezték. Pedig az ő érdességében éppen embertársainak megbecsülése nyilatkozott meg. Ő komolyan vette felebarátait és állandóan úgy beszélt és ágált, mintha a Tisza Istvánok parterre-je venné körül. Nem bókokkal, hanem érvekkel akarta megnyerni az embereket. Hiszen tudjuk, hogy az édesszájúak, akik mindenkivel az ő külön nyelvén tudnak beszélni, az emberiség nagy megvetői közül kerülnek ki.

Férfiasságával vele járt, hogy irtózott minden érzelgősségtől. A barátságot a szó klasszikus értelmében fogta föl, de azokkal, akiket kedvelt, állandóan valami bajtársiasan kötekedő, csipkedő hangon beszélt. Ha valakinek nagyon sok csípősséget mondott, akkor bizonyos volt, hogy az illetőhöz nagyon vonzódik. Híze-

legni nem tudott, de neki sem hízelgett soha senki. Ha mégis megesett, hogy valamelyik javíthatatlan mameluk próbát tett ilyesmivel, akkor Tisza irgalmatlanul józan és kissé kaján arckifejezéssel az udvaronc ajkára fagyasztotta a szót. Nem csinált kázust az emberekből, de magából sem.

Volt egy politikai ellenfele, — nevezzük X. Y. úrnak — akivel Tisza gyakran kereste a megegyezést. Néhányszor meg is állapodtak egymással, de X. Y. mindig talált rá módot, hogy utólag tisztességgel kivonja magát a vállalt kötelezettségek alól.

Midőn egyízben erről beszélgettünk, a miniszterelnök a következő épületes kijelentést tette :

— A legokosabb embert is be lehet egyszer csapni. Aki ugyanazzal az emberrel kétszer csapatja be magát, az már nem okos ember. Engem X. Y. tízszer csapott be.

Aki így beszél, az nem hiú ember.

Diplomata nem volt, de annál több volt : vezér ! Valami csodálatos energia élt benne, oly energia, amelyhez foghatót emberben soha nem láttam, de elképzelni sem tudtam. Energiája szinte félelmetessé lett, ha akadályok és veszedelmek rekesztették el útját, ilyenkor viharosan megnőtt, mint a sziklafalba ütköző tenger.

Ha pedig azt hitte, hogy a nemzet jövőjéért kell síkra szállnia, akkor prófétai fanatizmus lobbant ki belőle, idegen, perzselő tűz, titokzatos erő, amely fölötte és kívüle állott az általunk ismert élettani törvényeknek, amellyel nem bírt senki, talán ő maga sem és amely a szokrateszi daimont juttatta eszébe

az embernek. Ez a daimon lángralobbantotta és magával sodorta környezetét is és nem hiszem, hogy Kossuth Lajos óta élt volna Magyarországon ember, aki a közömbösséget annyira fanatizálni tudta volna, mint Tisza István. Ha módjában lett volna, hogy agitálva bejárja az országot, mint tette Kossuth, akkor — esküszöm — ő lett volna a magyar nép elismert vezére.

Ebben a rettenetes erejű emberben sok volt a jószívüség. Emberekhez, állatokhoz, tárgyakhoz nagyon tudott ragaszkodni. Ismeretes dolog, hogy Mikszáth Kálmán egyszer tetten érte a miniszterelnököt, mikor a dolgozószobájában éppen a Bálint nevű öreg huszárja hátát masszírozta.

— Zsábája van, — magyarázta Tisza, — ő is elégszer dögönyözött már engem!

És volt benne valami a gyermek naivitásából és játékos kedvéből is. Nietzsche mondja valahol, hogy a harcos férfi lelkében egy kisgyermek lakik, amely játszani akar. Geszten néhanapján a kiskorú rokonok egész vidám csapata vette körül, akik István bácsiban látták a vezérüket és legkedvesebb pajtásukat. Volt egy tízéves hugocskája, aki szenvedélyesen szerette a triktrakot, vele órákon át játszott Magyarország legelfoglaltabb embere.

Férfias vonás volt benne a nagy lelki tisztasága, amely olykor már szemérmetességszámba is mehetett. Alaposan ismerte és szerette a magyar irodalmat, de a szerelmi lírával teljesen idegenül állott szemben. Alkalmasint azért is volt a legkedvesebbik költője Arany János, aki tudvalevően sohasem írt szerelmes verset.

— A férfi szerelmi gerjedelmei nem a nyilvánosság elé valók — mondta egy ízben. — Ha a költő megénekli a boldog vagy a boldogtalan szerelmét, akkor rám olyan szemérmetlen benyomást tesz, mintha levetkőznék a nyilvánosság előtt.

Ebben természetesen nem volt igaza. Toldi zordon lantosa kivétel volt, de Petrarcától Petőfiig a legjobb költők a szerelmi dalok énekesei voltak. Hiszen a lírai költészet valóban hasonlít a nyilvános vetkőződéshez. De ha valaki Apolló, akkor ruhátlanul is állhat a fórumon a nélkül, hogy szemérmetlen lenne. A fontos persze az, hogy Apolló legyen. A szemérmetlenség ott kezdődik, mikor valaki a maga nyavalyás voltát viszi a nyilvánosság elé. De ezek nem voltak Tiszának való érvek.

A férfiasság szemérmetességében annyira ment, hogy mindazt, ami gyöngéd és művészies volt benne, gondosan eltitkolta a nyilvánosság előtt. Kevesen tudták róla, hogy szereti és érti a zenét és hogy maga is zongorázik. Ráfogták, hogy könyvgyűlölő, pedig sokat olvasott és Geszten gyönyörű könyvtára volt. Arany Jánost nagyon szerette és jóformán könyv nélkül tudta, bizalmas beszélgetés közben sűrűn idézgette is, de parlamenti beszédeiben nem találtam egyetlen Arany-idézetet sem. Mi ez ? Megmagyarázni nehéz volna, de megérteni lehet.

Én Tiszában mindig a magyar katona-tipus nagyszerű megtestesítőjét láttam.

Lenézte a kényelmet, utálta a puhaságot és kemény fegyelem alatt tartotta izmait. Csak egyszer láttam őt kényszerű tétlenségben : midőn felesége kedvéért néhány hetet a pöstyéni fürdőben töltött. Semmi

A.M.N. MUZEUM KÖNYVTÁRA

érzéke nem volt a divatos fürdőélet stilizált naplopása iránt és mivel kimélnie kellett a szemét és nem olvashatott, tehát sétákkal töltötte idejét. Néhány útján elkísértem és mondhatom, azok rettenetes séták voltak. Öt-hat óráig tartó rohanások, toronyirányban, hegyenvölgyön keresztül. Ha fölvergődtünk egy hegytetőre, akkor rendesen egy újabb, még magasabb csúcs állott előttünk, amelyet Tisza szerint szintén meg kellett még mászni.

A hízástól jobban irtózott, mint a betegségtől és Budapesten vívógyakorlatokkal, Geszten pedig a perzselő nyári napfényben véget nem érő tennisz-pártikkal fogyasztotta magát.

Első miniszterelnöksége idejében gyakran láttunk tőle egy érdekes tornamutatványt. Ebéd után, amint fölkelt az asztaltól, összekulcsolta az ujjait és keresztülugrott a két kezén, a nélkül, hogy ujjai szétváltak volna. Nem sok miniszterelnök csinálná ezt utána.

Tisza szerette a veszedelmet. Nemcsak hogy nem kerülte, de határozottan kedvelte, olykor talán kereste is. Sohasem láttuk jóbbkedvűnek, étvágya és álma sohasem volt annyira rendben, mint mikor párbaj előtt volt. Ott voltunk a képviselőház ülésén, midőn a zavaros fejű Kovács képviselő le akarta lőni az elnöki székből. Emlékszem Tiszának minden mozdulatára. Midőn a golyók elfütyültek a füle mellett, föltekintett a karzatra, ahol a felesége ült és a kezével egy kicsinylő mozdulatot tett. Gesztusa ilyesmit mondott: «Roszszul lő!»

A választójogi harcok idejében egy Létai-Leitner nevű ember fogott rá fegyvert. Erről az esetről egy-

általában nem akart beszélni. Potomság, amelyre kár szót vesztegetni.

A forradalmi napokban, midőn a Nemzeti Tanács által szított gyűlölet tűzövként lobogta körül, sokan kérlelték és biztatták, hogy meneküljön Budapestről. Deák Ferenc példájára hivatkoztak, aki a szabadságharc elől Kehidára vonult és szolgálatot tett a nemzetnek azzal, hogy érintetlenül megmentette tekintélyét a jövő számára. Hogy mit válaszolt Tisza másoknak, azt nem tudom ; nekem ezt mondta :

— Te nem vagy gyáva, miért akarod, hogy én az legyek ?

Szörnyű gyűlölet lobogta körül a magyar fővárosban a legigazibb magyart. Az októberi forradalom hajtóereje a Tisza elleni gyűlölet volt. Hogyne ! Hiszen Tisza akkor is, ha hallgat, ha meg se mozdul : akkor is maga az ellenforradalom. A pesti ál-magyaroknak halálos lefőzetésük az ő rendületlen magyarsága. Az erőtlen törtetőket felbőszíti az ő irgalmatlan ereje. A katonaszökevényeket, akik kultuszt csinálnak a gyávaságból, porig alázza az ő vas férfiassága. A nemzetközi csőcselék a volgai lovas utolsó származékát rettegi benne. És Budapest egész forradalmi kulturája, amely pénzvágyból, érzékiségből, mocsokból és a külföld majmolásából van összerakva, úgy irtózik a férfiak férfiától, mint a betegségi csira a napfénytől.

Úgy halt meg, ahogyan élt : magyar férfihoz, Tisza Istvánhoz méltóan. Egyet biztosan tudunk : midőn eldördült a sortűz, akkor nem az áldozat félt, hanem a gyilkosok.

A legmagyarabb férfi, a legférfiasabb magyar most ott fekszik a geszti sírboltban, arccal a csillagoknak

fordulva. De a gondolatok, amelyeket gondolt, az érzések, melyeket érzett, a magyar levegő atomjaivá lettek, azok ott szikráznak a magyar ekék és a magyar szuronyok acélján, ott tüzelnek és erjedeznek a magyar agyvelőkben és a magyar szívekben.

A nemzet pedig akkor fogja megengesztelni leghívebb fiának emlékét, ha fölépíti azt a Magyarországot, amelyről Tisza István álmodott.

(1921.)

GRÓF KÁROLYI MIHÁLY

Gróf Károlyi Mihály sohasem volt demokrata, ő csak egy lecsúszott arisztokrata volt. A demokráciában nem az egyenlőséget, hanem a vezérséget kereste. Nem tudott azonban fölemelkedni a magyar néphez, a helyett lesüllyedt a pesti utcához. A munkástömegek lelkében rügyező nemes és emberies hajlamokkal nem törődött, ő onnan a maga céljaira csak a gyűlöletet és a hatalmi vágyat igyekezett kitenyészteni. A nagyvárosi csőcselék erkölcsi színvonalát pedig az ő politikai szereplése még alacsonyabbra süllyesztette.

Aki a modern politikus szerveit akarja kiboncolni Károlyi etikai kadáveréből, az sohasem fog vele elkészülni. Gondolat- és érzelmi világának kulcsát csak az lelheti meg, aki a lázadó oligarchát keresi benne. Az látni fogja, hogy Károlyinak csak a redingote-ja volt európai és néhány kedvenc szólama volt modern, lelkében azonban egyenes leszármazottja maradt a rendi Magyarország ama falánk urainak, akik állandóan a nemzet vérző testében tartották karmaikat, és akik századokkal ezelőtt csak azért hozták az országra a törököt és a tatárt, mert az ő idejükben még nem volt bolsevizmus.

Mint híres család sarjadéka és fejedelmi vagyon várományosa nevelkedett. Károlyi Sándor elárvult udvarának tagjai, a nagy Károlyi-clan politizáló és újságíró hűbéresei és nem utolsó sorban az arisztokrácia leányos anyái úgy köszöntötték az élet kapujában, mint valami égből alászállott tüneményt. Soha senki sem mondta meg neki, hogy ő intellektus és jellem dolgában tulajdonképpen alatta marad a közepes átlagnak.

Mint annyi más fiatal mágnás, akiből a hízelgés exstirpálta az önbírálatot, vagyoni függetlensége tudatában azt hitette el magával, hogy ő becsületesebb, az erős társadalmi pozíciójára támaszkodva pedig úgy érezte, hogy ő bátrabb minden más emberfiánál. Az ilyen fiatal úr, ha testi alkata és vérmérséklete nem vonzza a sport és a szerelem szórakozásai felé, többnyire hivatást érez magában, hogy a magyar politikai életet megajándékozza az egyéni korrektség és bátorság kincseivel.

A politizáló oligarcha gondolkodása elüt minden más politikusétól, mivel ő a politikai hatalom forrása, a fejedelmi udvar napközelében fejlődik. Ő tulajdonképpen mindig az udvarral, vagy az udvarnak politizál. Más politikus lehet dinasztikus vagy köztársasági, ő azonban vagy aulikus vagy lázadó.

És ha már arról beszélünk, az is jellemzi ezt a típust, hogy a maga személyes érdekeit csökönyösen összetéveszti a nemzet érdekeivel és hogy belőle minden elvi ellenkezés személyes gyűlöletet vált ki. Mivel nincs semmiféle belső szolidaritásban az állam gerincét alkotó osztályokkal, nem is igazán konzervatív és ha ellenzékbe szorítják, a túltáplált tenyészember szen-

vedélyességével ugrik át a fekete reakcióból a vörös demagógiába. Coriolanus és Catilina patricius családból születtek.

Ennek a régi dúvad-oligarchiának volt lelki sarjadéka Károlyi Mihály. Kiválóan veszedelmessé tette őt önhittséggel párosult tudatlansága, továbbá erkölcsi korlátokat nem ismerő fegyelmezetlensége, amely bizonyára a degeneráltság szimptomája és végül mániákus csökönyössége, amely nála a tetterőt pótolta.

A természet, amely jószívű előrelátással csörgő készülékeket adott némely mérges kígyófajnak, talán ártalmatlanná akarta tenni ezt a veszedelmes embert is, mert olyan beszédhibával verte meg, amely rendes körülmények közt lehetetlenné tette volna reá nézve a közéleti szereplést. A természet azonban nem számolt a pesti polgári radikálisok sznobságával. Minden Kovácsot vagy Kohnt, aki ilyen handicappal indul meg, első szereplése alkalmával megöl a nevetség és a szánalom. Gróf Károlyi érthetetlen hebegését azonban odaadó közönség hallgatta, amely épp olyan eredetinek találta minden banalitását és elragadónak minden sületlenségét, mint annakidején a leányos anyák. Ők Károlyiban persze nem a politikai tehetséget keresték, nekik az arisztokratikus név cégérére volt szükségük mérges kotyavalékaik számára. Nem értették meg ugyan vezérük kínos szónoklatait, de egyet jól megértettek : ha a gróf feje nem is elég erős ahhoz, hogy meg tudja ítélni politikájának szükségszerű következményeit, a koponyája mégis elég kemény ahhoz, hogy ostrombak lehessen a radikalizmus szolgálatában.

Biztosra vehetjük, hogy beszédhibája, amely más-

egészségesebb lelket talán az önmegismerés szerény útjaira terelt volna, erre a féktelenül hiú emberre nézve az állandó megalázások kútforrása volt és megmérgezte ifjúságát. Mint Quasimodo a Notredame tornyában, úgy a büszke nevű, gazdag és délceg ifjú külső hüvelyében egy elvadult nyomorék lappangott. Valószínű, hogy az irígység, amelyet némely kortársának viruló és hódító férfiassága iránt érzett, fejlesztette ki benne a pyromán hajlamokat.

Előttem fekszik Károlyinak néhány fényképe és valamennyin fokozott mértékben érvényesül az az arckifejezése, amely az életben is jellemezte. Ez az affektált zordonság kifejezése. A fotografáló gép lencséje előtt azon erőlködik, hogy minél félelmetesebb benyomást tegyen. Midőn már hatalmon volt, államfő korában, egy alkalommal akaratlanul elárulta ennek a mirabeaui, vagy talán inkább rocheforti póznak titkát.

«Gyermekkorom óta mindig az volt leghőbb vágyam, hogy egyszer forradalmat csináljak», — mondta egy nála járt újságírónak.

A kazánrobbanás vagy a gátszakadás lehet szükségszerű, adott esetben hasznos is ; de kazánrobbanás, gátszakadás mint öncél : ez Quasimodo álma. Az ő forradalma a beteg lélek zendülése az élettel szemben.

Károlyi politikája a tagadás és a várakozás politikája volt. Mindent tagadott, ami nem ő maga volt és vallásos fanatizmussal várta a saját eljövetelét. Az egész háború alatt baisse-re spekulált. Nem hitt a győzelemben, mert nem akarta a győzelmet. Nem akarta, mert gyűlölte az embereket, akikre a háborúviselés kötelessége hárult, mert nem értette

meg a nagy érdekellentéteket, amelyek a harctéren megütköztek és végül mert életének kétségbeesett játékában már csak ez az egy ütőkártya volt a kezében.

Midőn bekövetkezett az, amiről epedve álmodozott és a központi hatalmak elvesztették a háborút, Károlyi egy nap arra ébredt, hogy ő a monarchia legélesebben látó államférfia és nyiltan követelte magának a hatalmat. Sajtója ebben a parlamentarizmus követelményét látta. Pedig ha az ántánt vesztette volna el a háborút, az angol sajtó aligha követelte volna, hogy németbarát politikust állítsanak Nagy-Britannia kormányára.

Ha Károlyi hazárdjátékos volt, akkor a hatalom megszerzése közben határozottan korrigálta a szerencsét, midőn világos utalással az ő titkos ántánt-összeköttetéseire, azt sugallta a megfélemlített és megzavarodott közvéleménynek, hogy ő, egyedül csak ő képes enyhíteni a katasztrófa következményeit. Még politikai ellenfelei közül is sokan hitelt adtak híveinek, akik úton-útfélen híresztelték, hogy a grófnak kész megállapodásai vannak az ántánttal. Ugyan ki merné a mind a négy sarkán égő házból kiutasítani az ügynököt, aki tűzkár ellen akar biztosítani?

Valószínű egyébként, hogy Károlyi nemcsak az országot, de önmagát is megcsalta. Ő, aki meg volt róla győződve, hogy Budapestről némi diplomáciai ügyeskedéssel meg lehetett volna akadályozni a világháborút, a döntés után azt is hihette, hogy udvarias szavakkal kicsalhatja a győztes oroszlánok szájából a prédát. Ennek a senkinek mérhetetlen önhittségét nem értheti meg egészséges ítéletű ember. Ő a távolból

sütkérezett Wilson tiszteletének és barátságának fényében és meg volt róla győződve, hogy a versailles-i zöld asztalnál Clemenceau és Lloyd-George között egy üres széket tartanak fönn az ő számára. Kételkedni csak akkor kezdett, — de akkor sem a maga értékében, csak a világ igazságérzetében — midőn Belgrádban egy gascognei Napoleon-imitátor oly hangon beszélt vele, mint egy gyarmati törzs lázadó főnökével.

Magyarország ekkor ezeréves történetének talán legválságosabb napjait élte, és elszorul az ember szíve, ha arra gondol, hogy Wilsonnal, Lloyd-George-zsal és Clemenceauval szemben kik képviselték a nemzetet.

A nemzet méltósága egy degenerált hazardőr kezébe volt letéve. A nemzet esze Jászi Oszkár volt, akinek agyába csak egyetlen gondolat, a magyar Svájc gondolata fért bele, és aki ezzel a rögeszmével a kemény fejében kész volt nekimenni minden falnak. A hazafiságot Szende Pál képviselte, aki a külföldön megfordult kereskedelmi ügynök nyegleségével mosolyogta meg az erkölcsi erőt, amely a nemzeti szolidaritásban rejlik és amelyet a hozzá hasonlók sohasem fognak megérteni. A nemzet kardját, ezt a rettenetes és dicsőséges fegyvert, amely a népvándorlás harcaiban szórta első véres villámait, Linder Bélára bízták, egy elnyűtt idegzetű, gyönge fejű alkoholistára, aki a fronton kiállott félelmének hatása alatt most zsoltárokat zengett a férfigyávaság dicséretére. Midőn rokonszenvet kellett keresni Svájcban, a Terézváros leglomposabb és legarrogánsabb szüffrazsettjét küldték oda a magyar állam képviseletében. És ezt a társaságot, amelynél tehetségtelenebb és selejtesebb soha nem állott még semmiféle négerállam élén, megáldotta a nemzeti tanács elnöke, Hock János,

a katolikus pap, akinek neve hallatára összemosolyognak a szabadkőművesek és elpirulnak a keresztények.

Hogyan oldotta meg Károlyi a legsúlyosabb feladatot, amely valaha magyar államférfi lelkiismeretét terhelte? A kifordított eszű ember csalhatatlanságával pontosan megtette mindannak az ellenkezőjét, amit az ő helyében épelméjű ember megtehetett volna.

Abban az órában, midőn nagyobb szükség volt a magyarság katonai erényeire, mint a honfoglalás óta bármikor, lefegyverezte Doberdo védőit és az ország védelmét Diner-Dénes, Jászi és Bédy-Schwimmer Róza diplomáciai tudására bízta. Midőn a legnagyobb szükség volt a vonzó és összefogó erőre, amely a Szent István-koronából árad, kitördelte a koronát a nemzeti címerből. Midőn életkérdéssé lett a nemzet egységes és fegyelmezett állásfoglalása, Jászi ostoba rögeszméjével siettette a politikai nemzet szétrobbantását, a mellett a kisgazdákat a nagybirtok, az ipari munkásságot a munkaadók ellen uszította, hivatalokra éhes híveinek jóllakatása céljából pedig pánikot és zűrzavart teremtett a közélet minden ágában.

Soha addig az ország nem látta még a kétes exisztenciáknak olyan elszánt rohamát, mint aminőt gróf Károlyi vezetett a közélet magaslatai felé. Ezek az emberek Károlyival egyetemben a szabadságot csak az anarchia alakjában tudták megérteni. A törvényes rendet ostromolták és azt állították, hogy a zsarnokság ellen harcolnak. Porba gázolták Magyarország tekintélyét és azt híresztelték, maguk talán el is hitték, hogy régi bálványokat döntögetnek. Egymás kezéből kapkodták a nemzet hajdani gazdagságának szomorú

rongyait és úgy ujjongtak, mintha dicső prédát nyertek volna valami ellenségen.

S mialatt a halál angyala közeledett komor léptekkel, Károlyi Mihály zordon arca megenyhült, mert úgy érezte, hogy elkövetkezett az idők telje, hiszen ő államfő volt, ha nem is Isten, de Isten egy igen méltatlan szolgájának, Hock Jánosnak kegyelméből. Magyarország a siralomházban ült. Károlyi ajkán pedig megrögződött a kegyes uralkodó sztereotíp mosolya, miközben tisztelgő küldöttségeket fogadott, beszédeket mondott, a feleségét kinevezte a Vöröskereszt elnökévé, maga színházi díszelőadásokra járt, ahol Serenissimus bárgyúságait újból elmondta az igazgatóknak és szerzőknek. A népköztársaság minden demokratikus vívmánya egyelőre annyiban volt, hogy József főhercegből Habsburg József polgártársat csináltak, Károlyi Mihály azonban grófabbnak érezte magát mint valaha, a radikális milliomosok is ragaszkodtak drága pénzen vett nemesi címerükhöz, egy csomó forradalmár ügynökből és reporterból pedig méltóságos urat csinált a demokrácia.

Arról talán lehetne vitatkozni, hogy Károlyi mennyire volt ura a maga akaratának, ahhoz azonban nem férhet kétség, hogy politikai barátainak magatartása annál súlyosabb beszámítás alá fog esni, minél kevésbbé beszámíthatónak fog bizonyulni maga a mesterük. Ők végre is a tékozló majoreszkó udvara voltak és Károlyi még akkor is elrettentő példaképe maradt az ész nélkül költekező kiskorú grófnak, midőn a feje már kopaszodott és ő már régen nem a magáét, hanem az ország kincseit prédálta.

Ha a jóbarátok ismerték vezérüket, akkor bűn-

társai voltak ; ha azonban annyi esztendő után sem tudtak beletekinteni beteg agyába és üres szívébe, akkor rossz emberismeretüknek oly rettenetes bizonyítékát adták, amely minden józaneszű emberre nézve lehetetlenné teszi, hogy politikai kérdésekben még súlyt tulajdonítson az ő ítéletüknek.

A jóbarátok felelősségét az sem enyhíti, hogy egymásután cserbenhagyták a grófjukat, midőn már elérték azt, aminek az elérésére szövetkeztek. Sőt azt merném mondani : éppen az ijedt kapkodás, amellyel némelyek bizonyos stádiumában meg akarták állítani a nagy felfordulást, amelyet éveken át tartó szívós munkával maguk készítettek elő, bizonyítja, hogy mennyi cinikus önzés és milyen szélkakas léhaság csinálta az októberi forradalmat.

A hívek egyik csoportja rögtön megelégelte a forradalmat, amint megosztoztak a miniszteri tárcákon és főhivatalokon. A polgári radikálisok azonban vidáman tovább lendítették az ostrombakot, mert arra számítottak, hogy a földreformmal megnyomoríthatják a magyar birtokos osztályt. Ők csak akkor hökkentek vissza, midőn a munkásság programmon kívül szocializálni kezdte a gyári üzemeket. Addig abban a gyermeteg hitben éltek, hogy a hálás tigris, melyet ketrecéből kiszabadítottak, csak politikai ellenfeleiket fogja fölfalni. A sajtó elvakult részének még igen tetszett a «hadi milliomosok» felkoncolása, azonban ezek a lapok is félteni kezdték a «forradalom vívmányait», midőn a tigris rátette karmait néhány lapvállalatra. A fatális ostrombak azonban tovább dolgozott. Volt egy pillanat, midőn maga Károlyi is megelégelte már a rombolást, — hiszen ő már «államfő»

volt, mi jót hozhatott még a forradalom? — de akkor már titokzatos idegen kezek ragadták meg a katapult nyelét.

Utolsó kormányzói aktusa egy pusztuló ország tűzfényében mutatja a pyrománt. Károlyi március 22-iki kiáltványával a nemzetet összekötözött kezekkel kiszolgáltatta a bolsevizmusnak. Egyszerűen kivégezte Magyarországot, amelyet nem tudott tovább a hatalmában tartani. Úgy bánt el az országgal, mint a huszár, ki agyonlövi a kedves paripáját, hogy ne kerüljön az ellenség kezére.

Ha rosszhiszeműen tette volna, akkor egy sátán, ha jóhiszeműen, akkor egy gyöngeelméjű ember ült Magyarország kormányzói székében. Én azonban azt hiszem, van a két lehetőség között egy szégyenletes középút is : Károlyi ugyan mindig rosszhiszemű volt, de ezúttal nem tudta megítélni elhatározásának következményeit, ő akkor már sugallata alatt állott annak a démoni akaraterőnek, amely a lengyel és orosz ghettók bosszúálmait készült megvalósítani ebben a szerencsétlen országban.

Károlyi Mihályt soha a legbizalmasabb hívei sem tartották jelentékeny politikusnak, némelyek azonban azt hitték róla, hogy becsületes és bátor férfiú.

De mi a bátorság? Ahhoz, hogy egy gróf ne féljen túlságosan bizonyos fizikai balesetektől, aminőket kard vagy pisztoly által, lóháton vagy vadászat közben lehet elszenvedni, ahhoz jóval kevesebb bátorság kell, mint aminőről a világháború sok millió parasztkatonája tett tanuságot. Ahhoz, hogy valaki szembeszálljon királyával akkor, mikor Szent István utódjának kezéből már kihullott a hatalom, ugyancsak nem kell nagy

hősiesség. Bizonyos azonban, hogy azzal a sötét hatalommal szemben, amely az ő szeme láttára tette rá fojtogató kezét a háború ütötte száz sebéből vérző Magyarország nyakára, Károlyi kimondhatatlanul gyávának mutatta magát.

A fegyveres csőcselék azt tehette az ő kormánya alatt, amit akart, indiai dsungelt csinálhatott Budapest körutaiból, a nélkül, hogy a «kormányzó» meg mert volna pisszenni. A Károlyi-korszak szégyenletes emlékeihez tartozik a tény, hogy vad legények, akik pisztollyal a kezükben lesbe állottak a Kossuth-utcában, világos nappal tucatjával rabolták az automobilokat. Pogányék az ő szemeláttára toborozták az első terrorcsapatokat és aki néhány hangos embert maga köré tudott csődíteni, az saját szakállára birtokába vehette akármelyik állami hivatalt vagy kereskedelmi üzemet.

Midőn Tisza István forró vére pirosra festette a magyar földet, Károlyi elhebegte a részvét néhány sunyi frázisát, de óvakodott attól, hogy észrevegye a gyilkosokat, akik az ő háta mögé rejtőztek. Lehet azonban, hogy ez nemcsak gyávaság volt. De annyi emberség sem volt benne, hogy megóvja a gyalázattól azt a magyar lobogót, amelynek szolgálatában ősei minden hírüket és gazdagságukat szerezték. Budapest középületein az ő kormánya alatt tűzték ki először a vörös zászlót és Károlyi udvariasan megemelte előtte a kalapját ; a kommün türelmetlen előörsei lábbal kezdték taposni a nemzeti színeket, Károlyi pedig tapintatosan elfordította a fejét. Egy gróf Károlyi ! Úgy látszik, hogy őneki, aki azelőtt, midőn más volt a politikai divat, szívesen adta a tüzes kurucot, alapjában véve mindig

idegen volt a nemzeti gondolat. A túllakottság ugyancsak oda sodorta a degenerált arisztokratát, ahová a tudákos nyegleség a polgári radikálist és a koplalás a proletárt, de a három közül bizonyára az arisztokrata a megvetésre leginkább méltó.

Midőn magához ragadta a legfőbb hatalmat, a nemzettel szemben azt a kötelességet vállalta, hogy meg fogja védeni az élet- és a vagyon biztonságát. Ő azonban csak *egy* emberi életet és *egy* vagyont védett meg szomorú bátorsággal : a magáét. Mire már tüzelni kezdett talpa alatt a magyar föld és ő nem bízott már a vörös testőreiben, akiket az udvarias szovjetkormány bocsátott rendelkezésére, egy csomó kék bankjeggyel a böröndjében, a csehekhez szökött. Elmondhatjuk róla : nagyúrnak született, félbolond módjára élt és úgy tűnt le, mint egy kalandor.

Ez az ember, aki ma is olyan ortografiával ír, mint egy szerényebb polgári házban szolgáló szakácsnő és aki vezérlő politikus létére sohasem tudott tisztába jönni a magyar közjog alapelveivel, kétségkívül a leggyöngébb koponya mindazok közül, akik ezer esztendő óta vezérszerepet vittek a magyar közéletben. Erőssé a lelkiismeretlensége, rettenetessé a dúvad-önzése tette. Végső elfajulásában mutatja be az oligarcha-politikust. Ez a politika már akkor is a vörös terror mélységei felé ostorozta a nemzetet, midőn Károlyi még csak a technikai obstrukciónál tartott. Higyjük és reméljük, hogy benne és általa öngyilkosságot követett el egy egész politikus iskola.

Tíz nemzedékre való keserűség van abban a gondolatban, hogy Magyarország életének legtragikusabb órájában, midőn szükség lett volna a nagy elődök

minden hitére, hazaszeretetére, bölcseségére, bátorságára és ékesszólására, egy politikai szövetkezet cinizmusa ezt a démoni dilettánst taszította ki a világtörténelem színpadjára. Szereplésével kiszámíthatatlan kárt okozott az országnak és oly mérhetetlen gyalázatot hozott a nemzetre, amit a vér és a könnyek óceánja tudna csak lemosni.

(1919.)

BÁRÓ PODMANICZKY FRIGYES

I

Feltűnő alakját mindenki ismerte, aki csak egyszer is találkozott vele az utcán. Emberi mivoltáról azonban tulajdonképpen csak keveset tudott a közönség. Pedig a kiegyezés óta állandóan a politikai bírálat teleszkópjainak látószögében élt. Egész lénye azonban olyan egyszerű és éles rajzú, olyan tiszta és átlátszó volt, hogy szinte már valószínűtlennek hatott és stilizált benyomást tett, akár a gótikus templomablak.

A szabadelvű párt elnöke volt és a közvélemény azért az egyiptomi titokzatos húsosfazék-kultusz főpapját akarta benne látni. A baj csak az volt, hogy Podmaniczky télvíz idején is gyalog döcögött haza a klubból — egy pár sárcipőre még telt neki, egy pár félvér csikóra már nem — és hogy a napi költségelőirányzat szerény tételeit (kezdve a reggeli kávé árán és végezve az esti kapupénzen) külön-külön kis papírcsomagokban őrizte kockás kabátjának megszámlálhatatlan zsebeiben. Ezek bizony nem a korrupció gesztusai, inkább a büszke és naív szegénységéi. A mameluk-gárda kapitánya puritán volt. Ez elég furcsa. Az ellenzéki propaganda tehát nem tudott vele mit kezdeni és kiszolgáltatta alakját a politikai szatirának.

Podmaniczky és a pesti élclapok találkozása vereséggel végződött, még pedig az élclapok vereségével. A torzképrajzolók újjongva rávetették magukat szokatlan színű és még szokatlanabb szabású ruháira, a tarka csomagolásnál mélyebbre sohasem tudtak eljutni. Podmaniczky, az ember, láthatatlan és ismeretlen maradt előttük. A magyar humoristák gondolatvilágában az ő helyén egy nyurga és élettelen obeliszk állott, amelynek hosszú síkját szabályos kockákkal rótták teli, hol felülről lefelé, hol meg széltében. Ehhez nem kellett szellem, csak türelem ; ez nem is volt humor, inkább talán geometria.

Az öregúr gardrobja különben csakugyan kétségbeejthette a divat-esztétikusokat. Körülbelül úgy öltözködött, mint azok a valószínűtlen angol lordok a bécsi operettben. Horánszky Lajosnak erre vonatkozóan egyszer a következő felvilágosítást adta :

«Az emberek azt hiszik, hogy én különcködésből öltözködöm így. Pedig megvan ennek a maga oka. Mikor egyszer a szabadságharc idejében hazajöttem pesti szállásomra, az egész ruhatáramat kifosztva találtam. A tolvajok semmit sem hagytak meg. Nagy méregbe jöttem és elhatároztam, ezentúl olyan ruhákat csináltatok, amiket nem lesz kedve ellopni senkinek.»

Ha ez volt a célja, akkor el is érte, mert nem képzelhető olyan vakmerő tolvaj, aki Podmaniczky báró ruháiban végig mert volna menni az utcán ; hiszen azok a kabátok és nadrágok hangosabban kiáltottak volna bosszúért, mint a meggyilkolt Ibikus vándordarvai.

De még tovább is volt ! A szekfűvirágot nem a

gomblyukába, hanem — a nyakkendőjére tűzte, egy külön erre a célra szerkesztett melltű segítségével. Ez is célszerű volt, mert így a virág illata egyenesen az orrába szállott. Valljuk be: a célszerűségi szempontoknak ilyenmódon való érvényesítése mégis csak különcködés.

Az ilyen excentrikus virágok azonban többnyire leeresztik gyökérszálaikat az emberi lélek komoly mélységeibe. Abban van logika, hogy egy férfi, akinek torzképét egy vonalzó és egy sakktábla segítségével meg lehet konstruálni, a belső életében is tiszta, rendszeres és befejezett. Az élet alaposan és aprólékosan átgondolt formulák szerint folyik, amely formulák megföllebbezhetetlenek, mint a matematika szabályai. Síneken jár, de hangsúlyozni kell: maga rakta síneken. Ez is egy módja annak, hogy az ember elbánjon az élettel; költői lendület ugyan nincs benne, de van erkölcsi bátorság, azonkívül fegyelmezettség és kötelességtudás.

2.

A természetet azonban nem lehet geometriai formulákkal elintézni és Podmaniczky Frigyes lelkéből is kivirágzott és kibuggyant valami, ami semmiképpen nem fért bele a sakktábla kockáiba. Valami, ami eleven, gyöngéd és illatos volt. Költészet! Fiatal éveiben elbeszélő-műveket és naplóföljegyzéseket írt és azokban egy szeretetreméltó, üdítően tiszta lélek nyilatkozik meg. Ez a tavaszi ösztöne vonzotta őt a színház felé; akkoriban az országgyűlés mellett az a hely, ahol legforróbban dobogott a magyar szív. Színházi intendánsnak jó volt, tudta azt, amit nem sok kollégája tud:

mibe nem szabad beavatkoznia. Megbízott az igazgatójában, aki valóban kiváló és szerencséskezű ember is volt ; vigyázott az állam pénzére ; megvédte a színházat nagyurak maharadzsa szeszélyeivel szemben ; összebékítette a veszekedőket ; nyájas szavakkal és előlegekkel megengesztelte a duzzogókat, bonbonokat vitt a női öltözőkbe és ezzel körülbelül megtette mindazt, amit a jó intendáns megtehet.

Alkalmasint az ő szemérmetesen rügyező költői hajlamai vonzották őt a Közmunkatanácsba is. Budapest csodálatos fejlődése megvalósult meseálom volt és Podmaniczky büszkén és gyönyörködve nézte a körutak és rakpartok palotasorait, amelyeket az Ezeregyéj szolgálatkész szellemei varázsoltak a homokbuckák és pocsolyák helyébe. Nem született még ember, akit Budapest ifjú szépsége úgy megbabonázott volna, mint őt és ha valami átutazó idegen véletlenül egy jó szót mondott a magyar fővárosról, akkor azt a személyének szóló bóknak vette, hálás szívvel magával vitte, mint valami drága ajándékot.

3.

De most keressük meg Podmaniczkyt, a politikust.

A száz esztendőbe, amely az ő születése óta eltelt, beleesik a modern Magyarország születése, serdülése, férfi kora, hanyatlása és bukása is. Az élettani erőkről, amelyek egykor talpra állították és az erőkből, amelyek majdan földre fogják teríteni Magyarországot, szó esett már Podmaniczky ifjúkorában, még pedig a Kossuth-féle Pesti Hirlap megindulása alkalmával. Gróf Széchenyi István akkor úgy látta, hogy két ellen-

tétes erő, a nemzet jelleméből kicsirázott két politikai irány harca fogja eldönteni a magyar jövendőt. A Kossuthtal való éles vitája folyamán, amelybe Fáy András, Eötvös József, Kuthy és Dessewffy is beleszóltak, a legnagyobb magyar különbséget tesz az ész és a szív országlási rendszere közt. Ezt persze nem szabad úgy értenünk, mintha a nagyszívű Széchenyi önmagát mint a rideg ész képviselőjét, a fényes elméjű Kossuthot pedig csupa szívemberként állította volna oda. Nem! Ő azt vitatta, hogy a politikusnak kizárólag csak a nemzet értelmi képességeire szabad hatnia, Kossuth Lajost pedig (a Kelet Népé-ben és a Garat-ban) azzal vádolta, hogy érzelmi politikát csinál, értsd : a tömegek szenvedélyeire spekulál. Ezt az irányt tartotta ő veszedelmesnek és károsnak ; az agitáció állandósulásától, a tömegszenvedélyek politikai érvényesülésétől, a szív politikájától, szóval : a demagógiától féltette ő az ország jövőjét.

Mi elfogadhatjuk, vagy mellőzhetjük a Széchenyi-féle elnevezést, ha azonban elfogadjuk, akkor meg kell állapítanunk, hogy a két irány, miután közös erővel virágzóvá tudták tenni, később pártharcok csatateréve változtatták és kopárra tiporták Magyarországot.

A Széchenyiek és Kossuthok között lappangó izzó ellentétek sohasem robbantak ki, a nemzeti gyűlölet lángjait akkor még kizárólag az idegen elnyomó számára szították. Alkalmasint Görgey Artúr tábornok volt az első magyar ember, akit prédául vetettek a tömegszenvedélynek. Ezentúl mind gyakrabban kigyulladnak majd a gyűlölet máglyái, a nemzeti autodafék tüzein pedig kizárólag magyar politikusok fognak égni.

A 67-es kiegyezés az ész politikájának diadala

volt, a Deák alkotása ellen megindult ellenzéki roham, a lángoló honfiszívet viselte címerként zászlóin.

A harcmodor kezdett elzülleni; a szív haszonleséssel vádolta az észt, ez pedig lelkiismeretlenséggel a szívet. Ha mind a két félnek igaza lett volna, — pedig egyiknek sem volt! — akkor a magyar politikában nem kurucok és labancok, hanem lakájok és sarlatánok állottak volna szemben egymással.

Ha már visszájáról nézzük az eseményeket, akkor azt a benyomást nyerjük, hogy a trianoni parancs nem lett volna olyan irgalmatlan, ha a proletárforradalom már előbb el nem gáncsolja és védtelenné nem teszi a nemzetet; a forradalom pedig nem végezhetett volna olyan romboló munkát, ha az elmult évtizedek szörnyű pártcsatái le nem tarolnak minden tekintélyt és meg nem lazítanak minden pártot, amely összefogta a nemzetet. Ez bizonyára esprit d'escalier, de azért nem kevésbbé igaz.

4

A politikus értékmérője: mennyire tudja fölismerni a történelmi igazságokat, amelyek a hétköznapok országútján, a napi események porfelhőjében közelednek feléje. Podmaniczky Frigyes politikai beköszöntője némi feltűnést keltett. Félrevágott kanászkalappal a fején, cifra szűrrel a vállán, lóháton ugrat bele a politikába, midőn Kossuth Lajos híres választásán a pesti megyeházára vezeti az áporkai bocskoros nemeseket. Ifjú éveiben valósággal bálványozta Kossuthot, de öregkorában sem tűrte el, hogy az ő jelenlétében tiszteletlenül beszéljenek a kormányzóról. A választás napján az árvalányhaj bokrétájától a sarkantyúja tarajáig

csupa szív-politikus volt. Ezt megerősíti egy 1847-iki osztrák kémjelentés is, amely azt tudja Podmaniczky Frigyesről, hogy «az országgyűlés egyik leglármásabb tagja». De a fiatalúr csak addig lármázott, amíg nem hallotta a harctéri ágyúütegek lármáját.

Az ész és szív politikusai között ekkor újabb szelekció történt és nevezetes, hogy azok, akik 1848-ban fegyverrel védelmezték a hazát, később szinte kivétel nélkül a kiegyezés hívei lettek, míg a kérlelhetetlen 48-asok nagyobbrészt a szónoki gárdából kerültek ki. Podmaniczky mint a Károlyi-huszárok vitéz svadron-parancsnoka küzdötte végig a szabadságharcot, 1861-ben azonban olyan események sodrába került, amelyek megváltoztatták egész politikai irányát. A közvéleményt akkor a Deák-féle felirat sorsa tartotta lázban, a nemzet érezte, hogy megint sorsának válaszútjához jutott. Podmaniczky az országgyűlés második alelnöke volt és természetesen a határozati párthoz tartozott. A történelmi nevezetességű ülés előestéjén a benfentesek már ismerték a szavazatok arányát és nyilvánvaló volt, hogy a Deák-féle felirat el fog bukni. Úgylátszik, ez a gondolat irtóztató súllyal nehezedett Podmaniczky lelkiismeretére. Horánszky Lajos közlése szerint ekkor összeszövetkezett Almásy Pállal, a 48-as országgyűlés volt elnökével és két képviselőt, névszerint gróf Szápáry Gyulát és Kacskovics Lajost rávették, hogy igennel szavazzanak, kettőt pedig, Prónay Józsefet és Grabarin Ernőt távolmaradásra szorították. A Deák-féle felirat 155 szavazattal 152 ellenében többségre jutott. A nemzeti politikában a Széchenyi-féle ész országlási rendszere győzött a szív fölött.

Ez az epizód a hazafias lelkiismeret elemi erejű megszólalásának ritka és emlékezetes példája.

Emlékezetes, mert ritka ; az elvi harcok viharában nehéz megkülönböztetni a pártot a hazától. Podmaniczky megértette, hogy a nemzetnek most nem merész és patetikus, hanem józan és óvatos politikát kell csinálnia. A maga példájával megoldotta a Széchenyi-féle problémát, összeegyeztette az ész országlási rendszerét a szívével, midőn a 48-as honvéd büszke és forró katona szívét Deák Ferenc hűvös és éles táblabíró eszének vezetésére bízta.

5.

Vérmérséklete szerint nem született szónoknak. 1867 óta a magyar politika mennyboltján egymásután vonultak fel a nagy szónokok, szélesen és fenségesen, mint a zivataros felhők, tiszteletet parancsolva mennydörgő hangjukkal és szellemük tüzijátékával, — a legtöbbjük azonban annyi áldást nem hullatott a magyar földre, amennyiből egy ujjnyi fűszálacska kinőhetett volna. Podmaniczky Frigyes százszor többet adott a nemzetnek, mint mindazok a mennydörgő és villámló nagyságok ; azt adta, amire a mi fényes képességű és mégis oly bús végzetű fajunknak mindenkor a legnagyobb szüksége volt : példát a kötelességteljesítésből és a fegyelemtartásból.

Őt a szabadelvű párttól, a szabadelvű pártot tőle elválasztani nem lehet, de nincs is az a kémikus, aki a párt vegyi alkatából ki tudná elemezni, milyen hatással volt reá Podmaniczky. A szabadelvű párt eljövendő történetírója meg fogja állapítani, hogy a pártnak voltak hibái és bűnei, de meg fogja állapítani azt is,

hogy soha még politikai csoport nem tett az országnak nagyobb szolgálatokat. A kutató tapasztalni fogja, hogy időközönkint kalandos és kétes egzisztenciák kompromittálták a pártot, de tapasztalni fogja azt is, hogy a Lloyd-palota termében évtizedeken át a magyarság szellemi és jellembeli elitje találkozott össze.

Hogy a színmagyar alföldi nép, amelyet Széchenyi István annyira féltett a szív politikusainak megejtő frázisaitól, megtagadta Deák Ferenc és gróf Andrássy Gyula művét és távol tartotta magát az építő munkától, hogy a szabadelvű pártnak a magyar hegemónia védelmi rendszerét a nemzetiségi kerületekben kellett kiépítenie, ami ismét a visszásságok özönét zudította politikai életünkbe, ez nemcsak a szabadelvű párt, hanem az egész magyar nemzet tragikuma volt. Ha azonban volt a magyarságnak a XIX. században egy rövid, de szép virágkora, ha meg tudta győzni a világot arról, — amit azelőtt senki sem akart elhinni, ami azonban most már kitörülhetetlen betűkkel van beleírva a világ népeinek tudatába — hogy a magyar igenis, tud dolgozni, tud kulturális értékeket termelni s tud modern állami életet élni : mindez csak abban a gránitkemény és mégis ruganyos, európai és mégis annyira magyar politikai keretben volt lehetséges, amelyet Podmaniczky Frigyes pártjának fegyelmezettsége és kötelességtudása alkotott.

Podmaniczky életének nagy és boldogító érzése a szabadelvű párté volt. Az agglegény szívében a párt foglalta el a hiányzó család helyét. Ha ő délutánonkint a klubba igyekezve, az aggastyán tipegő lépteivel végigment a Gizella-téren és a Dorottya-utcán, akkor ő haza sietett, szerettei körébe. Az ő élete tulajdon-

képpen 1906 április 11-ikén ért véget, a szabadelvű párt utolsó értekezletén, amelynek melanchóliája ma is ott borong még sok öregedő szívben, midőn a párt kimondta a maga feloszlását.

Tisza István búcsúztatójában a következő szavakkal jellemezte Podmaniczkyt, de önmagát is.

«Élő emblémája, tündöklő mintaképe voltál te pártunknak. A te életed folyása azt a nagy igazságot testesíti meg, hogy a 67 betetőzése, magasabb fejlődési foka a 48-nak. Te küzdöttél, nem nyelvvel, de karddal, akkor, mikor annak itt volt az ideje. És a 48-as magyar honvéd egész lelkesedését, szabadságszeretetét és hazafiságát a — hiúságot, melléktekintetet és önzést nem ismerő — munkás kötelességteljesítés útjára vitted át, amint a nemzetet szerencsés csillagzata a nyugodt, alkotmányos fejlődés útjára vezette. Előttünk haladtál ezen az úton, tündöklő példányképül az igaz ügyet szolgáló igaz embernek. Meleget, szeretetet, nemes felfogást sugároztál magadból egész környezetedre. Boldognak érezhette magát, aki beláthatott a te lelkedbe, mert abból csak fölemelő, vigaszt adó üdvösséget merithetett. Aki téged ismert, az meg van mentve az embergyűlölettől.»

Igy szólt Tisza István. Ezekkel a szavakkal a mamelukok kapitánya kikapta zsoldját egy életen át tartó hűségéért és feláldozásáért. Ha jól meggondoljuk : nem is fizették fukarul, mert amíg alakja élni fog az emlékezetben, mindig Tisza István tündöklő szavainak fénykoszorúja fogja övezni kedves, kopasz homlokát.

6.

Vigasztaló gondolat, hogy Budapest népe, amelyet pedig évtizedeken át felülről és alulról rendszeresen izgattak, bőszítettek a szabadelvű párt ellen, nem ismerte félre Podmaniczky Frigyest.

Sokak előtt feledhetetlen marad a kép, amely az öregúr utolsó évében gyakran volt látható a Rákóczi-úton. Podmaniczky Frigyes keresztül akar menni a kocsiúton. A járókelőkből rögtön önkéntes testőrség alakul, védő emberlánc állja el az utat, megállítja a fogatokat, meg a villamoskocsikat, egy-két percre megszünik az egész utcai forgalom.

Az utca rokonszenvének ilyen szokatlan formában való megnyilatkozása : kitüntetés, aminőt sem uralkodó, sem törvényhozás nem adományozhat. Ez csak a pater patriae-t, a haza agg atyját illeti meg és egy évszázadban nem juthat ki két embernek.

És így is éljen ő emlékezetünkben, amint melegen mosolygó emberarcok sorfala előtt, koczkás kabátban, gyertyaegyenes tartással, forró, nagy szívében a szabadelvű pártkör, a Nemzeti Színház és Budapest város látképével, kurta aggastyánléptekkel tipeg az örökkévalóság felé.

(1924.)

A SZABADSÁGHŐS

Amióta a sátorlakó kalandorok egy elszánt csapata elfoglalta ezt az országot, azóta minden magyar politikának egy a tartalma: hogyan lehet a hódítást állandóvá, véglegessé és teljessé tenni. A magyarság politikai vezérgondolata ma is a honfoglalás betetőzése. Ez a vezérgondolat nem változott ezer esztendő óta, pedig maga a magyarság fogalma igenis változott. Hajdan a honfoglaló nemzetségek szövetsége alkotta a magyarságot, aztán a nemzeti királyság, később a nemesség és végül a nemzet összessége. A történelmi átalakulások, melyeknek az ország színhelyük volt, közvetve vagy közvetlenül mind a magyarság megerősítésének nagy célját szolgálták. A Nyugat nagy ideáljai is a nemzeti létfenntartás eszközeivé váltak Magyarországon. Hiszen még a nemzetnek a keresztény hitre való áttérését is a nemzeti önfenntartás tényeként szokták magasztalni. A lelkében arisztokratikus és konzervatív magyarságot az önfenntartás ösztöne tette egy időben az európai szabadság előharcosává és ugyancsak ez az ösztöne tette az új Európa legdinasztikusabb népévé. Eleink nem küzdöttek a szabadságért, hanem a *magyar* szabadságért, és az ideálnak a magyar jelzője adta meg hódító

erejét. Legalább is valószínű, hogy összes szabadsághőseink, Bocskaytól kezdve Kossuth Lajosig, meg tudtak volna békülni a legkeményebb abszolutizmussal, ha ezt egy Hunyadi Mátyáshoz hasonló nemzeti király gyakorolja.

A nemzeti hősök közül, akiket az évszázados védekezés kényszerűsége nevelt, kétségkívül Kossuth Lajos a legnagyobb, úgy egyéniségét, mint a hatást tekintve, mellyel korára volt. Ezek a hősök, bár az utókor kutató kegyelete közismertté tette életük minden mozzanatát, egészben véve mint emberek mégis nagyon ismeretlenek előttünk. Bámulni tudjuk őket, de megmérni nem és megérteni csak kevéssé. Az ideálok, amelyekért küzdöttek, a nemzeti élet ideáljai, ma is aktuálisak még és azért Bocskay, Rákóczi vagy Kossuth alakja is aktuális még. A nemzet velük szemben csak egy érzést tűr meg: a föltétlen meghódolás érzését. Aki bírálgatni vagy elemezni akarná emberi mivoltukat, annak boncolókése a nemzet kegyeletébe vágna. Az ismert nóta: «Ha még egyszer azt üzeni — Mindnyájunknak el kell menni» — Kossuth Lajos halálával semmit sem veszített kötelező voltából. A magyar ember hűségesküje ez a nemzettel szemben, melyet a nemzet vezére személyesít meg előtte. Megszokásból ma még Kossuth Lajosnak nevezi a nemzet vezérét, de a multban Rákóczi volt a neve.

Alig hiszem, hogy megszülessen valaha a magyar Tacitus, aki teljesen meg tudná velünk értetni Kossuth Lajost, az embert. A históriában szereplő ember tulajdonképpen két egyéniség: egy belső és egy külső, mely utóbbi a kortársaira gyakorolt hatásából konstruálódik. Egyik olyan igaz, mint a másik. Aki meg

tudja magyarázni a két egyéniségnek egymáshoz való viszonyát, az megmagyarázta az ember jellemét. Erre a misztikus munkára azonban csak egy Shakespeare volna képes, egy Isten kegyelméből való költő, aki nem az emberi tudás bizonytalan eszközeivel, hanem a lángész csalhatatlan ösztöneivel dolgozik. Ha megszületik valaha a magyar Shakespeare, aki toronytetőről tudja nézni a históriát és aki meg tudja találni a hősben az embert s az emberben a hőst : keresve sem fog fönségesebb tragédia-alakot találni a Kossuth Lajosénál. Ha soha semmi jót nem alkotott volna életében, ha nem is szerette volna nemzetét annyira : akaratereje és temperamentuma magában megérdemelné, hogy fellegekig érő oszlopok őrizzék emlékét az utókor számára. Ha valaha valaki meg fogja írni az emberiség intellektuális erejének történetét, akkor Kossuth Lajost talán Julius Caesar és Napoleon előtt fogja emliteni. Caesar és Napoleon kerülő úton jutottak hatalomra ; pályafutásukhoz szükségük volt a nyers erőre, melyet a győztes hadsereg képvisel. Kossuth ellenben közvetlenül, önmagából, tisztán egyéni tulajdonságainak érvényesítésével lett a nemzet vezérévé. Akaratereje és temperamentuma a megnyilatkozás legközvetlenebb és legprimitívebb formáját kereste : az ékesszólását. Ha az ékesszólás erejét annak hatása után ítéljük meg, akkor Cicero és Demosthenes ékesszólása eltörpül a Kossuthé mellett. Azok a híres szónokok nagy népszerűségre és meglehetős befolyásra tettek szert az ékesszólásukkal, Kossuth Lajos azonban pusztán szavának erejével megszerezte magának a kormányhatalmat, reformálta az ország alkotmányát, hadseregeket teremtett, háborút viselt, intézte nem-

csak Magyarország, de Ausztria sorsát is és tényezőjévé lett a világpolitikának.

Az államférfiakat tehetségük megnyilatkozásának mivolta szerint tulajdonképpen két csoportra lehetne osztani: író és beszélő tehetségekre. Az előbbi, ha kitünően beszél is, azt a benyomást teszi, mintha írott dolgot beszélne. Az utóbbi, ha jól ír is, mindig beszédet ír. Olvassák el az utolsó mondatot, melyet Kossuth Lajos halálos ágyán írt. Ott van Iratai V. kötetének 231. lapján. «Nem a Habsburg-háznak, hanem az osztrák császári és a magyar királyi méltóság egyszemélybe kumulációjának vagyok ellensége; ennek igenis, bár tehetetlen, de megtörhetetlen, de hajthatatlan ellensége vagyok és maradok mind halálomig.» A körmondat második részének különös szórendje nem írás, hanem eleven lüktető beszéd, a szónoki hatás titkait jól ismerő ember beszéde. Könnyűszerrel hozzáképzelhetjük a rövid és súlyos mondatokat kísérő erélyes és makacs kézmozdulatokat is.

Ami Kossuth Lajos egyéniségét emberi szempontból különösen érdekessé teszi, az orkánerejű szónoki temperamentuma mellett még annál is hatalmasabb akaratereje. Akaratereje különösen élete alkonyán érvényesült, mikor elkészült halálára, Petőfi Sándoré mellett a legtökéletesebb halálra, amelyről a hősök és filozófusok krónikája egyáltalában tud. Egész Magyarország szíve vele volt, de egész Magyarország elméje már elfordult tőle. Iratai-nak föntebb idézett szavait, amelyekbe hitvallását foglalta, akkor már rajta kívül nem vallotta senki, a nevét viselő párt sem. De erre a rettenetes magányosságra szük-

sége volt, nem neki, hanem a nemzetnek. Ő egész életében tudta, mit tesz, és valamint nem magának élt, hanem nemzetének, úgy nem is magának halt meg. Fölséges örökségként egy mérhetetlen kincset hagyott nemzetére: a megalkuvást nem ismerő, a törhetetlen, a hajthatatlan, az önmagához mindvégig hű szabadsághős emlékét.

Soha más ember, mint a magyar ember meg nem fogja érteni a kegyeletet, mellyel a legdinasztikusabb nemzet a szabadsághős emléke iránt viseltetik. Minden magyar ember jól tudja azonban, hogy a Kossuth-kultusz éppenséggel nem versenytársa a dinasztikus hűségnek. Dinasztiájában a jövőjét szereti a nemzet, Kossuth emlékében a maga multját, a könnyel, vérrel, mámorral és költészettel telt multját.

(1902.)

A TIGRIS, AHOGY MI LÁTJUK

Tigrisnek nevezték a hatalmas öreget, nem is ellenségei, akiket földre tepert, inkább tisztelői, akik hízelegni akartak neki. Ő maga szívesen hallotta ezt a gúnynevet és valószínű, hogy az formáló hatással is volt rá, amennyiben arra hajtotta, hogy kegyetlenség és erőszakosság dolgában túltegyen minden emberi mértéken.

Egyébként bizonyos, hogy a metafora nem találó. Semmi sem volt benne az arisztokratikus ragadozó puha acélosságából és titokzatos ravaszságából. Ha már állathasonlat kell, ő inkább vadkan volt. Mondjuk: a kalidóni vadkan. Tüskés, vaksi, kőkemény, csökönyös a végletig. Félelmet és habozást nem ismerő kitartással ment előre és amíg lélekzet volt benne, semmi erő nem tudta volna leverni nyílegyenes útjáról. Vadkan.

Csökönyössége egyébként a rosszmájú filiszteré volt; őt ugyanabból az anyagból gyúrták, mint a kisvárosi házizsarnokot, akihez azonban csak annyira hasonlított, mint az Eiffel-torony a vasúti szemafórhoz. Kissé komikus alak lehetett volna, ha nem olyan rettenetesen önző. Semmiben sem hitt, csak önmagában.

A francia politikai világ nagyszerű ösztönei mellett bizonyít, hogy a háború válságos időszakában őt állí-

tották a nemzet élére. De még inkább dícséri Párizs politikai érzékét, hogy a *győzelem apját* nem ültette be a Palais de l'Elyséebe, hanem hazaküldte a Vendéeba, ahol a háládatlanság nyílvasával a szívében halt meg.

Semmi kétség: a franciákat ő vezette győzelemre és nem terem a Provenceban annyi babér, amennyit ezért meg nem érdemelne nemzetétől. Győzni tudott, igen, de békét kötni nem. Leterítette az ellenséget és mikor az már tehetetlenül fetrengett a földön, olthatatlan bosszúvággyal újból és újból visszatért hozzá, hogy végiggázoljon rajta.

Azonban az ilyen szertelen, a hullagyalázással határos gyűlölet összeférhetetlen az igazi nagysággal, amelynek elengedhetetlen föltétele az emberi megértés. Aki nem tudja az életet oly magasról nézni, hogy ellenfelei rohamában meglássa az emberi hajtóerőket, az távol van a nagyságtól. Clémenceau sohasem értette meg a német lelket. Nem is akarta megérteni. Az ő szemében az ellenség nem volt ember, csak *boche*. El tudta hinni, hogy a Rajnán túl hatvanmillió lélek él, aki már a születésénél fogva erkölcsileg terhelt.

Ahogyan ő viselkedett, midőn a világtörténelem egyik legtragikusabb órájában szorongó szívvel megjelentek előtte a legyőzött nemzetek békeküldöttei, az egy népvándorláskorabeli barbár vezér gyermekes felfuvalkodottságát juttatta eszünkbe.

Képzeljük el, hol tartana ma Európa, ha az a hatalom, amely a fegyverszünet megkötése után Clémenceau kezében volt, egy igazán nagy filozófus-államférfinak jutott volna, amilyenekben Franciaország sohasem szenved hiányt? Mert hiszen kétségtelen, a középhatalmak bukása után volt egy történelmi pilla-

nat, mikor tárva-nyitva állottak az emberiség sorsának kapui. Egy igazi államférfi akkor mindent el tudott volna érni Európa és Franciaország érdekében. Meg tudta volna találni azt az elvi formulát is, amely a francia győzelmet még a legyőzöttek szemében is az emberiség diadalává avatja. Olyan békét tudott volna szerezni, amely összetöri a militarizmust és hozzáférhetetlen magas talapzatra állítja Franciaország dicsőségét.

A *tigris* vaksi vadkanszeme azonban nem látott mindebből semmit. Ő nem törődött az emberiség sorsával, ő csak Elszász-Lotaringiát látta. Mit neki a civilizáció? A *boche* fizessen! És elpusztította a német militárizmust, de helyébe állította a franciát, amely semmivel sem emberségesebb és rokonszenvesebb amannál. Ő nemzetének jövőjét betonfedezékekkel és drótsövényerdőkkel akarta biztosítani, így újból lefokozta és megmérgezte Európa lelkét és új versenyfegyverkezést indított, amely semmivel sem biztatóbb, mint a háború előtti «fegyverkezési hóbort».

A zöldasztalnál úgy viselkedett, mintha csakugyan elképzelhetőnek tartaná, hogy egy hatvanmilliós nagytehetségű és férfias nemzetet állandóan a rettegés pórázán lehessen tartani.

És keleteurópai koncepciója? Mi már tudjuk, hogy kontármunka, de előbb-utóbb meg fogják tudni Clémenceau hivatali utódai is, hogy a kisántánt olyan kölyke az apatigrisnek, amely mindig fog valamit kérni Franciaországtól és amelytől Franciaország sohasem várhat semmit.

A világháború és a világbéke azért folyt le olyan katasztrófális módon, mert a nemzetek sorsa óriás energiájú és törpe látókörű férfiak kezében volt. Föl-

vetem a kérdést : mi lenne, ha a legyőzött Berlinben felbukkanna egy német Clémenceau? Egy államférfi, aki épp olyan csökönyös, vakmerő, gyűlölettel és bosszúvággyal telített, mint francia eredetije? Akiben azonfelül van annyi fanatizáló és szervező lángész, hogy egyesíteni és egy irányba tudja terelni a nemzeti erőket, amelyek ma még ellensúlyozzák egymást? Elképzelhetetlen ez? Miért? Egy faj, amely Bismarckot szülte, különb meglepetést is szerezhet még a világnak. Hiszen a francia Clémenceau nagyszerűen egyengette a német tigris útját, páratlan agitáló anyagot adva keze ügyébe.

A gyűlölet és bosszúvágy újabb hullámai fogják akkor elárasztani világrészünket? Évtizedekig lesben fogunk megint feküdni egymás kapuja előtt? És végül újabb tűzvész, mészárlás, káosz? Attól mentsen meg Isten, ha már Clémenceau, akinek módjában lett volna, nem tudott megmenteni.

Ha a túlvilági árnyékok bánkódva gondolnak a jóra, amit földi életükben elmulasztottak, akkor a tigrisnek, odafenn a tisztult atmoszférában, ugyancsak fájhat, hogy elmulasztotta a nagyszerű alkalmat, mikor a *győzelem apjából* a *világbéke apjává* lehetett volna !

(1929.)

II. ARCKÉPEK

KÖLTŐK

A SZÁZÉVES PETŐFI

Midőn egy nép a maga nagy költőjét ünnepli, akkor tulajdonképpen önmagát ünnepli. Mert a költő, ha a muló évek már lefosztották alakjáról mindazt, ami emberi és hétköznapi volt rajta, mint egy egész faj lelki világának képviselője áll az utókor előtt. Költészete arany tükörré lesz, amelyben a nemzet saját eszményesített arcát csodálja. Azért teljes joggal hódolnak meg emléke előtt a nemzetnek oly szerényebb műveltségű fiai is, akik csak felületesen vagy egyáltalában nem ismerik költői alkotásait ; ők, midőn megkoszorúzzák a költő emlékét, a nemzeti közösség oltárát ékesítik föl.

Minden ilyen irodalmi ünnep a nyugtalanul szárnyaló gondolatok pihenő- és üdülőnapja, mert az életnek olyan tiszta régiói felé irányítja a figyelmet, ahová nem hatol föl az elvi küzdelmek és a magánérdekek összeütközése által felvert por és lárma. A költészet némileg az a népek életében, ami a Senki szigete volt az Aranyembernek : egy semleges földzug, amelynek árnyékában a Szépség lakik ; az élet egy szabad szigete, amely a maga ősi szent törvényei szerint virágzik ; egy őserdő, melynek fái akár az égbe is nőhetnek.

Hogy az angol Shelley szívében hány csepp kelta és hány csepp normann vér lüktetett, azt nem kutatta

senki. Az sem érdekelte az irodalomtörténetet, hogy Béranger vagy Moreau irói dicsőségéből hány százalék a gall és hány a frank ősök öröksége. Azonban, hogy Petőfi Sándorban mennyi volt a szláv vér, azon sokan törték már a fejüket, tudósok úgy, mint tudatlanok. De ez érthető is ; a boldog nyugati népeknél befejeződött a fajok keveredésének folyamata, mielőtt még a népek féltékeny versengése tudományt csinált volna a fajgyűlöletből. Nálunk a folyamat még útban van.

De hiszen minél több szláv vér buzgott Petőfi ereiben, annál nagyobb dicsőség háramlik ebből a magyarságra, mert bizonyos, hogy Petrovics Sándor sohasem emelkedik föl a világirodalom állócsillagjai sorába, ha ifjú Szigfridként előbb meg nem fürdik a turáni sárkányvérben. Költészetének legmesteribb kincseit ő a magyar hazaszeretet tüze mellett kovácsolta. A nemzeti érzés, amely mint éltető vértest, hallgatagon és magától értetődően, benne kering minden költőnk ereiben, a legtudatosabban Petőfi Sándorban élt. Ezer esztendő óta ez az érzés az ő lantján adta a legharsányabb és a legmegragadóbb hangokat. Egy Petőfi, akinek költészetéből hiányzik a magyar elem, nem Petőfi ; valamint a Hunyadiak és a Zrínyiek neve is csak úgy lehetett aranyértékké az egész keresztény világban, hogy előbb beleolvadtak a magyarság tűzkatlanába. A Kárpátok hegygyűrűjében különböző népfajok élhettek, de a kulturális élet lehetőségeit itt egyedül csak a magyar faj tudta megteremteni.

Petőfi Sándor költészete a magyarság ezeréves lelki életének legjellemzőbb és legnemesebb megnyilatkozásai közé tartozik. A csodálatraméltó ifjút már élettani alkata is lírikusnak predesztinálta, mert érzelmi

élete oly páratlanul gazdag és érzékeny, mint magyar és külföldi költőtársai közül egyiké sem. Ő állandóan valami lelki feszültségben él, mint a telített villamostelep és minden külső érintésre bámulatos erővel reagál. Az ő szíve afféle természeti csoda, mint azok a titokzatos sziklabarlangok, ahol a lehulló kavics mennydörgő visszhangot ver föl. Fogékonysága szinte univerzális, a legkülönbözőbb benyomásokat egyformán fölfogja, megérti és egyformán válaszol reájuk. És bár idegrendszerét állandó izgalom fűti: érzelmi és szellemi élete mégis egyensúlyban tartja egymást, úgy, hogy igazuk van azoknak is, akik hangoztatják, hogy Petőfiben nem volt semmi beteges. Bizonyos, hogy «Az őrült» című költeményét így csak egészséges költő tudta megírni.

Az érzések lantosa, a szív költője. Szíve, amelyet ő maga olykor idegenkedő csodálattal, szinte rettegve aposztrofál, úgy lakik benne, mint valami titokzatos istenség, amelynek a költő keble a temploma, elméje pedig papja és ihletett prófétája.

Isten, alkotál-e
Több ily szívet is már,
Mint az én szívem ?
Volt-e másban is már
Ily sokféle és ily
Forró érzelem ?

Igy tünődik maga a költő. Másutt pedig azt mondja :

Nem fejemen, de szívemen
Hordom koronámat . . .

Ha az emberi érzések a szívből fakadnak, akkor Petőfi valóban a szívén hordja költői koronáját, mert tündöklő elméje mindenkor csak hű vazallusa volt annak a királyi szívnek.

Idegéletének csodás érzékenysége titokzatos meglepetéseket szerez. Olykor azt hihetnők, hogy a költőnek megvan az a rejtelmes adománya, melyet ma divatosan távollátásnak nevezünk. Midőn alig húsz éves korában megsejti korai halálát és le meri írni ezeket a sorokat, hogy :

Dicső neve költő fiadnak,
Anyám, soká, örökkön él . . .

akkor nem az önhitt ifjú titán, hanem a saját küldetését megértő, kiválasztott férfi hangját halljuk. Mint bizonyos élő szervezetek az égi háborút, úgy ő előre megérzi az 1848-as véres zivatar eljövetelét. 1845-ben már azt írja : Háborúval álmodám . . . Minél jobban közeledik a végzetes esztendő, annál szörnyűbb álmokat lát. Ugyancsak 45-ben, a Ha az Isten . . . kezdetű költeményében, megjósolja önmagának a harctéri halált. Az Egy gondolat-ban megismétli jóslását, ezúttal olyan részletekkel, amelyeket az események később megdöbbentő módon valóra váltottak. A halál képe állandóan izgalomban tartja képzeletét. Ifjúságának virágos kertjében mindig ott áll a sötét angyal. A halált ő csak a katona harctéri halála alakjában tudja elképzelni. Ha erre gondol, akkor valami tüzes és szent mámor fogja el, — a hősök mámora ! Annyira beleéli magát ebbe a gondolatba, hogy midőn 1848 elején úgy

látszott, mintha a kerekedő vihar mégis ártatlanul akarna elvonulni, megriadtan kiált föl :

Nem a tettek terén fogok hát,
Mint egy csillag lehullani ?

Az ilyen eruptív természetnek nincs sok köze a számító művészi gonddal alkotó mesterekhez. Ő nem csillagok magasságából tekint le az életre, hanem a földi élet forró forgatagából kiált föl a csillagos egekhez. Neki az élet nem látványosság, hanem élmény. Ő nem szemléli, hanem átéli az életet. Az ember neki nem modellje, hanem testvére. Mindenki, aki küzd és szenved, neki testvére. Nem a távoli felhők fölött ragyogó Apollo, hanem a földön bolyongó Dionysos az ő költészetének istene. Az élet borától mámorosan támolyog az isteni diadalkocsi kerékcsapásában s nevezetes és csodálatos, hogy azért mindig tudja, hol jár.

Mindennemű erőfölösleg az érvényesülést keresi. Petőfi pályája kezdetén az ő érzelmi gazdagsága türelmetlen lángot vet, mint az elásott kincs. Az ifjú költő reszket a vágytól az élet után ; élni akar, küzdeni, szeretni, szenvedni, — mintha tudná, hogy a Párkák milyen rövidre mérték ki életének fonalát.

Kétféle nagy vágy remeg és háborog a lelkében : vágy a nő szerelme és vágy az emberszeretet után. A nő nagy és díszes helyet foglal el Petőfi lelki birodalmában. A nő a teremtés bájos csodája, az élet koronája. Angyal, tündér, istennő, leginkább csillag ; minden, csak nem ember. Amit Petőfi erről gondolt, az tulajdonképpen az egész női nemnek szóló gyönyörű bók. Ha

valakinek, úgy a magyar nőknek van okuk, hogy virágot szórjanak a költő lábnyomába.

Az érzés szíve mélyéből fakadt, de a költői megnyilatkozásban kezdetben idegen példák után indult. Shelley, Moreau, de főleg Béranger, az ő szeretett Béranger-ja az, akinek tanítványául szegődött, aki pedig mint költői tehetség a Petőfi válláig sem ér föl. Béranger a párizsi bohém-kultusz egyik fullajtárja és az ő befolyása alatt üti meg Petőfi a könnyed élvezetvágy hangjait, amelyeknek alapjában véve édeskevés közük volt az ő lelkének mély és tiszta alaphangjához. Kevéssé ismerhette még önmagát, hogy chansonokat próbált játszani a templomi orgonán! Ő inkább csak elméleti korhely volt, tüzes bordalait olykor vizes palack mellett írta és ha elvétve cinikus hangon beszélt egy «asszonyi állatról», ezzel nem a maga meggyőződésének, hanem a külföldi divatnak hódolt. Tudunk Petőfinek egy-két kalandjáról, amely bemutatja nekünk az ifjú lángészt, amint szinte megható naivitásban áll szemben a nővel. Naívitás annyi, mint szellemesség, amely tudatlansággal párosul; női dolgokban pedig a költő sohasem szerezte meg azt a kétes becsű tudást, amellyel az ő akkori eszményképei, a Montmartre bohémjei dicsekedhettek. Emlékezetes Petőfi életének egyik különös epizódja, midőn feleségül kérte a gazdag pesti bankárleányt, akivel soha még egy szót sem váltott. Ez kaland volt, kaland a szó ariostói értelmében. Ő bement a sárkány barlangjába, nem az elvarázsolt királyleány kedvéért, hanem a veszedelem kedvéért. Vakmerő és képtelen lépésére éppen a lépés vakmerő és képtelen volta ingerelte. De hiszen a nagy fájdalom, melyet a bájos Csapó Etelka korai halálán mutatott,

ugyancsak nem a szívéből, hanem a képzeletéből fakadt. Ő küzdeni és szenvedni akart ; valósággal kereste a szenvedést, részben azért, mert a világfájdalom a kor irodalmi divatja volt, részben azonban azért is, mert ösztönszerűen megérezte, hogy az út az igazsághoz a Golgotán keresztül vezet.

De a költő egyszerre megtalálja önmagát, éneke csodálatosan mély, tüzes és gyöngéd hangot ad : Petőfi Sándor az élet útjain összetalálkozott Szendrey Júliával. Ime, a párisi grizett-hegedősök tanítványában fölszabadult a magyar lélek : Petőfi csak házasságában ismerte meg az igazi szerelmet. A Júliához írott dalok, amelyek bizonyára a világirodalom gyöngyei sorába tartoznak, az igazság és a szépség szárnyain fölragadták a költőt merészen ívelő pályájának delelőpontjára.

Szenvedélyesen és fönntartás nélkül átengedi magát a nagyszerű érzésnek.

Kívüled rám nézve
Nincs élet, nincs világ,
Te szövődöl minden gondolatomon át.

Júlia neki «lélekzete . . .», «szívverése . . .», «lába nyomán virág terem . . .» Nem tud betelni a csodálkozástól, hogy az élet ilyen páratlan kincset ajándékozott neki.

Kedélyed gyermek, szíved asszony és
A lelked férfi, te csodás mesés
Teremtmény ! s én valóban nem tudom,
Mi több : szerelmem vagy csodálatom?

Úgy érezte, hogy Júlia szerelmével elnyerte az élet koronáját.

Elértem, amit ember érhet el,
Boldogsággal csordultig e kebel.

És le meri írni azt, amit halandó alig mert előtte még kimondani :

Oly boldog vagyok, hogy reményem sincs !

Most már a túlvilági életben is hisz, mert nem tudja elképzelni, hogy a sír elválaszthatná őt a feleségek feleségétől.

Mint ágrul-ágra
Csalogánypár,
Csillagról-csillagra szállunk te s én,
Vagy mint két hattyú
Ringunk szelíden
Az örökkévalóság tengerén.

Ha a fülemilének szavai volnának, akkor holdvilágos tavaszi éjszakán ilyen szavakat hallanánk a virágzó kertekből.

A hitvesi szerelem költészete gyönyörű magyar specialitás. Soha még szerelmes király oly gazdagon meg nem ajándékozta kedvesét, mint Petőfi.

Kezdetben mint a szabadság költője is idegen példák után indult Petőfi. Shelley, Béranger, Moreau

— ők Voltaire apostolai voltak. A nagy Voltaire-hez, aki a La Pucelle-ben véres gúnnyal írt az orleansi szűzről, de ugyanakkor hódolattal meghajolt Madame Dubarry előtt, akit királyi Egeria-ként ünnepelt, a nagy Voltaire-hez nem lehetett sok köze Petőfi Sándornak. A vallás ellen indított hadjáratában nem is követte soha.

De az ifjú költő nagy szíve megpattanásig teli volt emberszeretettel, a kitagadottak és elnyomottak szenvedései megzavarták a nyugalmát, hiszen még akkor is, midőn az Őszi éj-ben Juliskájával a meleg kályha mellett ült, akkor is a hontalan kóborlókon járatta eszét, akiknek súlyos és tántorgó lépéseit az ablaka alatt vélte hallani. Abban a korban az emberszeretet általános megnyilatkozási formája nem is lehetett más, mint a forradalmi tűzben égő szabadságvágy. A francia nagy forradalom hajmeresztő túlzásai már feledésbe mentek, a szent szövetség kormányainak brutalitása azonban még élénk emlékezetben volt. Európa levegője teli volt erjedéssel, várakozással és visszhangzott a jelszavaktól. Emberi jogok, egyenlőség, a népek testvérisége . . . ! Mindez sokkal vonzóbb, merészebb és emberibb volt, semhogy ilyen fogékony, tüzes ifjú lélek ellent tudott volna állani. Petőfi repült a viharral, a világszabadság nagyszerű viharával . . .

A bécsi kormányrendszer durva balfogásai és hitszegése, a királyság szenvedélyes ellenségévé tették. Szekfű Gyula azt mondja : «Kun Lászlóról, V. Lászlóról, Dobzse Lászlóról írt versei a történetellenes történetszemléletnek jellemző példái . . .» Ezek valóban politikai költemények, idegen befolyás alatt íródtak és

nem találjuk meg bennük az átlagos magyar ember kegyeletét a történeti multtal szemben.

Az igazi, a politikai doktrinák láncaitól megszabadult Petőfi Sándor akkor veti meg lábát a magyar anyaföldön és akkor emelkedik föl egész titáni nagyságában, midőn 1848 nyarán megérti, hogy nem a világszabadságról, hanem csak egy kis népnek, az ő magyar népének, élethalálharcáról van szó. E perctől kezdve olyan vakító és izzó tűzben ég az ő hazaszeretete, ahogyan ezer esztendő óta nem égett senki szívében. Most már kiejti kezéből a vörös lobogót s fölkiált :

Háromszínű magyar zászló,
Vezérelj . . .

A költeményekből, amelyeket akkoriban írt, nem egy ember, nem egy költő, hanem egy sebesült oroszlán haragja mennydörög :

Magára hagyták, egymagára
A gyáva népek a magyart ;
Lánc csörg minden kézen, csupán a
Magyar kezében cseng a kard.

Ezer év óta ez a magyarság sorsa : hogy magára hagyják. Békében mindig akadtak vállveregető barátai, de a vészben magára hagyták, tatárral, törökkel, minden ellenségével szemben magára hagyták. A világpolgár most már kész volna arra is, hogy mind a négy sarkán fölgyujtsa a világot, ha így meg tudná menteni hazáját.

A Kárpátoktul le az Al-Dunáig
Egy bősz üvöltés, egy vad zivatar!
Szétszórt hajával, véres homlokával
Áll a viharban maga a magyar.
Ha nem születtem volna is magyarnak,
E néphez állanék ezennel én,
Mert elhagyott, mert a legelhagyottabb
Minden népek közt a föld kerekén.

A magyar elhagyottság, amely valamikor rabul ejtette Zrínyit, a költőt, perzselő és büszke lángra lobbantotta Petőfiben is a magyar lelket. A doktrinér költőből a nemzet Tyrtaeusa lesz; a demokrata pártemberből szabadsághős; az öreg Petrovics fiából a magyarság legnagyobb lírikusa.

Mindössze csak néhány évig fogta kezében az írótollat, de ennyi idő alatt páratlan gazdag fejlődésen ment keresztül. A fejlődés útja nála befelé vezetett: kívülről rárakódott idegen rétegeket keresztül törve, önmagát kereste és a legnagyobb akkor lett, midőn megtalálta önmagát. Mert egy csodálatosan gazdag, tiszta és erős emberi lelket fedezett fel önmagában.

Ami Petőfi alakját oly megragadóan érdekessé teszi és népszerűségét elterjesztette túl az óceánokon: a kristálytiszta és gyémántkemény egység, amelybe az ő élete és költészete egybeforrt. Ő bizonyára a világirodalom legbecsületesebb költője. Költeményei érzéseiből fakadtak, mint villámok a felhőből, viszont ő annyira azonosította magát minden megírt sorával, mint a tisztességes ember az adott szavával. Bizonyos, hogy midőn szép ifjú hitvesét és szeretett kisfiát elhagyta és a harctérre indult, ezt főleg azért tette, hogy

betű szerint beváltsa ígéretét: «Szabadságért föláldozom szerelmemet». A szabadság szent máglyatüzét emberek életével élesztik s Petőfi fanatikus következetességgel a maga ifjú életét beledobta a lobogó tűzbe.

Petőfi Sándor esztétikai értékeknél jóval többet adott nemzetének: egy ideált adott, — az ifjúság bájában és a lángész fényében tündöklő hős ideális alakját.

Az ó-görög és a germán népek fantáziája Achilles és Szigfrid legendás alakjában személyesítette meg a fájdalmas nosztalgiát, amit az egymás után fölvirágzó és elfonnyadó nemzedékek a győzelmes ifjúság iránt éreznek. Örök ifjúság csak annak a halandónak jut osztályrészül, aki ifjan hal meg. Achillesnek, Szigfridnek életük virágában meg kellett halniok, hogy emberekből csillagokká legyenek a költészet egén. Amit Homérosz és az északi bárdok csak megálmodtak, az ifjúság hősi époszát, a Gondviselés valóra váltotta egy magyar költő életében. Mert Petőfi élete hősi éposz, amely megrázóan szép és szomorú akkordjaival belebúg a hétköznapokba és ünnepiesebbé, mélyebbé és gazdagabbá teszi a magyar életet. Az ő emlékéből az örök ifjúság villamos árama fut át a nemzet testébe, az ő példája messzi idegenben is dicsőséget szerez a magyarságnak.

(1923.)

SZENDREY JÚLIA
ÉS A KÖZVÉLEMÉNY

Elértem, amit ember érhet el:
Boldogsággal csordultig e kebel!
Ölemben kedves ifjú feleség...

*

Minek nevezzelek,
Boldogságomnak édes anyja,
Egy égbe rontott képzelet
Tündér leánya,
Legvakmerőbb reményimet
Megszégyenítő ragyogó valóság,
Lelkemnek egyedüli,
De egy világnál többet érő kincse,
Édes, szép ifjú hitvesem,
Minek nevezzelek?

*

Kedélyed gyermek, szíved asszony és
A lelked férfi, te csodás mesés
Teremtmény! s én valóban nem tudom,
Mi több: szerelmem, vagy csodálatom?

*

És egy személyben te
Vagy mindenem nekem :
Lyányom, anyám, húgom,
Szeretőm, hitvesem ! *Petőfi.*

Mire újból kizöldelt a nyárfa az ablak előtt, ő már eldobta az özvegyi fátyolt. A közvélemény ebben rút árulást látott.

A szabadság vérpiros búcsúórájában egyébként is minden jog és igazság a halottak részén volt. És tulajdonképpen mindenki gyanús volt, aki élt. Petőfi esetében különösen érzékeny volt a közvélemény. Az ifjú költő élete és halála oly egész, igaz, tiszta és antik módon szép volt, hogy özvegyének viselkedése nemcsak erkölcsi, de esztétikai okokból is megbocsáthatatlannak tetszett, mivel a hétköznapi élet kicsinyes és önző követelődzéseivel zavarta meg a hősies halál felséges harmóniáját.

A közérzés szerint Júliának a költő halála után egész egyéniségével föl kellett volna olvadnia az egyetlen érzésben, amelyhez még joga volt : a gyászban. Ha ezt kellő önmegtagadással és ízléssel meg tudja tenni, akkor a Petőfi-kultusz főpapnőjévé és a nemzet egyik nagyasszonyává avatják. Persze, még jobb lett volna reá nézve, ha el tud hamvadni első fájdalmának tüzében, mint a hindu özvegy a máglyán ; akkor ma ő volna minden női erény magyar patrónája.

Az ő ingatag és mohó ifjúsága azonban nagyon is hamar hátat fordított a síri világnak és az életet kereste. Pedig az élet, amely az ő rombadőlt világa fölött még zöldelni és rügyezni tudott, élősdi dudva lehetett csak.

Különös, hogy a közvélemény nem esett gondolkozóba a rikító és tátongó ellentmondáson, mely Júlia hitvesi és özvegyi élete közt volt, nem is akadt fönn azon, hogy az elismerten éleselméjű nő mindennel, amit Petőfi halála után tett, csak saját magának szerzett keserűséget és megalázást, hanem pálcát tört fölötte. A népítélet úgy szólt, hogy Szendrey Júlia méltatlan volt Petőfi szerelmére és nevére. Bizonyos fokig elmarasztalták ebben a szomorú pörben magát Petőfit is, rábizonyítván, hogy életének ragyogó boldogságát a maga hiszékenységére építette föl. A nagylelkű bocsánatot pedig, melyet a csodálatos sejtőképességű költő Júliának fölajánlott («. . . ki téged még akkor is, ott is, örökre szeret !»), költői szóvirággá fokozták le.

Akik újabban megemlékeztek Júliáról, azok többékevésbbé mind a népítélet nyomása alatt állottak. Többen a Petőfi-kultusz tisztaságának érdekében helyénvalónak látták, hogy a feledés fátyolát vessék Júlia özvegységének idejére. Mintha el lehetne takarni csak egy vonását is annak a női arcnak, amely hatvan költeményre lelkesítette a világirodalom egyik legnagyobb lírikusát és amelyhez a sokatmondó szavakat intézte : «Szeretem hibáid napfogyatkozását . . .»

Ma már Júlia megkövetelheti azt, amit megkövetelhet minden ember, akinek életét tulajdonába vette a nyilvánosság, hogy az igazságot tudják róla. Az igazság pedig csak akkor igazság, ha teljes és csonkítatlan.

Egy emberi élet mérlegét nem lehet annak egyes kiszakított tételeiből felállítani. Az emberi életen áthullámzó «jó» és «rossz» áramlások, a lelki emelkedés és süllyedés időszakai rendszerint szerves összefüggésben vannak az élet külső körülményeinek alakulásával.

A «jóság» szülőanyja a boldogság ; a «gonoszságé» a boldogtalanság. Igaz, hogy ez csak gyönge emberekre áll, de az emberek átlag gyöngék.

Júlia méltatlannak mutatta magát Petőfi özvegyének nevére. Ez az ő bűne. Elég nagy arra, hogy összezúzza egy nő egész életét, de nem elég nagy arra, hogy összetörjön minden emléket, amely tiszta, nemes, önzetlen és szép volt ebben az életben. Júliával ilyesmi történt. A fölháborodott közvélemény megrohanta az ő multját és abban izzé-porrá tört mindent. Ez nem volt igazságszolgáltatás, hanem bosszúállás. A népítélet mindig az. Igaz, hogy a közvélemény haragos elfogultságát érthetővé teszi a rajongó szeretet, amelylyel Petőfi emlékén csüngött.

A közvélemény haragja Petőfiné második házassága alkalmából tört ki. Ez a nagyon is korai házasság mindenkit meggyőzött arról, hogy Júlia sohasem szerette Petőfit, hanem csak hiúságból lett az akkor már országos hírű költőé. Arany János így szólaltatta meg a sírjában föltámadt honvédet, akinek sápadt vonásaiban mindenki Petőfire ismerhetett :

> És eldobád — hajh, mint csalódtam ! —
> Azt is, aminél egyebet
> Alig szerettél bennem : egykor
> Hiú bálványod . . . Nevemet.

Bevallom, sohasem tudtam megérteni ezt a vádat. Hogy milyen tulajdonságával hódította meg Petőfi Júliát vagy milyen tulajdonsággal hódít egyáltalában női szívet férfi : annak kutatása igen kényes föladat. Bizonyos, hogy a Napoleonok asszonyt is a kardjukkal, a Petőfiek asszonyt is a lantjukkal nyernek. A hírnév

mindenkor szédítő hatással volt a nőkre. És éppen nem a sekélylelkű nők azok, akik a férfi vagyonánál és rangjánál többre tartják a dicsőségét. Júlia ezt tette. A gazdag, előkelő és konzervatív szülők kényeztetett leányának, aki az erdődi várkastély nagyúri magányában valami mesés életboldogságról álmodozott, volt hozzávaló bátorsága, hogy szigorú édesapjával dacolva, kövesse Petőfit a szegénységbe. Naplójegyzeteiből és leveleiből tudjuk, hogy nemcsak szülőinek előítéletét, hanem saját félelmét is le kellett győznie, amíg át merte magát engedni szerelmének. Ezt a lelki harcot, a nemesi szenvedély harcát a hétköznapi okosság ellen, gyönyörű bátorsággal küzdötte végig. Júlia abban az időben oly fennköltt érzéseket ápolt szívében és oly költői kifejezésformát talált számukra, amelyek teljesen méltók egy Petőfi Sándor arájához. A költő ezt tudta és büszke volt Júliájára.

Hol a leány, ki lelkem repülését
Követni bírná tekívüled?
És hol a férfi, aki énkívülem
Szíved mélyére lemerülhet?
Egymáshoz illünk ; a teremtés napján
Egymásnak voltunk már rendelve mi . . .
Isten kötötte össze lelkeinket
Ember nem képes elválasztani.

Meg kell állapítani, hogy Petőfi rövid házasélete oly boldog volt, amilyen földi frigy egyáltalában lehet. Hogy a sok szenvedésen és hányatáson általment költő, aki egy időben a sors mostohagyermekének tarthatta magát, megismerte a földi boldogságot, az Júlia érdeme. Tanu reá maga a költő, aki e — földi

ember szájából megdöbbentően hangzó — szavakat merte kimondani: «oly boldog vagyok, hogy reményem sincs . . .»

Ezzel kezdődik a költő pályájának szédítő emelkedése. Tehetsége a boldog szerelem légkörében vakítóan lángol, mint az oxigénbe vetett parázs. Júliának megvolt az az erénye, hogy a házasságban is női ideál tudott maradni. A legelőkelőbb erény, amelyre költő felesége képes. Sohase felejtsük, hogy a házasélet mindennapi gondjaival vívódva, szűkös viszonyok közt élve, hónapos szobában lakva, a szerelmi dalok egész ragyogó sorozatát tudta kicsalni ura szívéből. E dalok közt a világirodalom gyöngyei találkoznak.

Az ó-francia költői tornákon a pályadíj egyik részét a hölgynek adták, aki a koszorús költőt megihlette. Úgy vélekedtek, hogy a szerelmi dal két lélek ölelkezésének gyermeke. Szendrey Júliának része volt benne, hogy a magyar irodalom egy gyönyörű különlegességgel, a boldog hitvesi szerelem költészetével gazdagodott. Ezért koszorú illeti.

Arany János, akit később méltán keserített a szeretett jóbarát özvegyének feledékenysége, ily szavakat ad a sírjából föltámadt honvéd szájába:

De nem vádollak . . . óh e vádat
Inkább magamra emelem:
Annyi őszinte érzeményért,
Mit eltékozla kebelem,
Annyi reményért, mely csalárd lőn,
És annyi esztelen hitért,
Szerelmemért, mely végtelen volt . . .
És íme most itt van: mit ért!

Ő úgy vélekedett, hogy Petőfi egész szerelmi boldogsága csak képzelt volt. A zord Toldi költője azonban mindig idegen volt a gyöngéd szenvedélyek világában. Hogy melyik a képzelt és melyik a való szerelmi boldogság, arról vitatkozni nem lehet. A kegyetlenül prózai kérdést : mit ért? — rá lehet írni minden fejfára, amely alatt oly ember nyugszik, kinek része volt a szerelem üdvében. Bizonyos, hogy Petőfi utolsó lehelletéig szerette hitvesét, hitt Julia szerelmében és hogy boldog volt hitében. És ne feledjük : Júlia sohasem bántotta meg Petőfit, csak a közvéleményt. A költő neve akkor már oly magasságban fénylett, hogy asszonyi kéz nem férhetett hozzá. A tény, hogy Júlia széttépte a láncot, amely a halhatatlan halotthoz fűzte, újabb fényt árasztott a költő emlékére és rettenetes következményekkel járt az asszonyra nézve.

Az, amit Júlia árulásának szokás nevezni, az én meggyőződésem szerint nem egyéb, mint egy magára hagyott emberi élet összeomlásának siralmas képe. Aki a belső összeomlás lélektani okát keresi, annak ajánlom, vessen egy pillantást a helyzetre, amelyben Petőfiné urának halálakor volt.

Szendrey Júlia, amióta megismerkedett a költővel, lassan, de biztosan az erős egyéniségű, minden ízében férfias Petőfi hatása alá kerül. Szerelmes vívódásaik, amelyek esküvőjüket megelőzték, egy erős egyéniség védekezése az erősebb egyéniség inváziója ellen. Júlia később akaratlanul, de szinte föltétlenül átengedte magát a költő lelki uralmának és igaz asszony volta mellett bizonyít, hogy egyes jellemvonásai kicserélődtek és gondolkozásában, érzéseiben, elveiben, szokásaiban, sőt gyöngeségeiben is hozzáformálódott a köl-

tőhöz. Ő volt az a bizonyos aranyserleg, amelynek a férfi ad tartalmat. Petőfi bensejében semmi sem változott meg a házassága következtében. Egyetlen elvét, egyetlen gondolatát, egyetlen sajátságát sem áldozta föl nejének. A boldog szerelem tavaszi verőfényként hatott lelkébe, életre és virágzásra keltvén annak minden rügyét. Ami azonban benne virágzott, az az övé volt. És ami Júlia lelkében virágzott, az is Petőfi vetése volt.

Sokan és sokszor szemére vetették az asszonynak, hogy a szabadságharc eseményei közepett még ő tüzelte az egyébként is lobbanékony vérű Petőfit. Való igaz, hogy buzdította urát a március 15-iki mozgalomban, később a követválasztási ügyben, a minisztérium elleni föllépésben, Vörösmarty elleni írt költeménye kiadásában, nemkülönben a hadügyminisztériummal való ismételt összetűzéseiben is. Való igaz, hogy a forradalomban a legszélsőbb elveket vallotta, hogy hevesen gyűlölte az arisztokráciát, hogy lázadó szelleme még a társadalmi szokások ellen is fordult.

De mi ez, ha nem magának Petőfi Sándornak szelleme női, azaz kezdetlegesebb, mozgékonyabb és fegyelmezetlenebb kiadásban? Hogy a visszhang harsányabb volt a kiáltásnál, a tükörkép perzselőbb a napsugárnál, hogy Júlia politikai kérdésekben is szenvedélyesebb volt a «Talpra magyar» költőjénél, hogy végül már a tanítvány buzdította mesterét, azon senki sem fog csodálkozni, aki ismeri a női lélek fölszívó és alkalmazkodó képességét és csodálatos termékenységét.

Petőfi mindig különcmodorú ember volt, ami egyebek között abban is megnyilatkozott, hogy kedvelte a feltűnő ruházkodást. Az asszony ebben is követte pél-

dáját, ebben is túltett rajta. Jókai tanu rá, hogy egyszer piros frigiai sapkával ment színházba és hogy Petőfi el volt általa ragadtatva. Júlia politikai szereplése is hízelgett a költőnek.

Kedélyed gyermek, szíved asszony és
A lelked férfi, te csodás, mesés
Teremtmény!

Itt tartott az asszony, mikor váratlanul bekövetkezett a vég. A költő rettenetesen komolyan vette önmagát és végszavát elnyelte a trombita hangja, az ágyúdörej. És az asszony? Egyedül áll a szédítő magasságban, ahová egy hatalmas szellem fölemelte. Petőfi lobbanékony és szenvedélyes vére, nyugtalan és szerfölött öntudatos szelleme még forrott benne, de hiányzik belőle a költő kristálytiszta és acélkemény erkölcsi ereje. Egyszerre elveszti belső támaszát és tartalmát. Hajóvá lesz, amely kormány nélkül jár. Egy ideig szilaj fájdalommal siratja urát, aztán egyszerre, mikor kiapadt az idegen energia, amely ereit duzzasztotta, beleomlik az élet zavaros hullámaiba. Petőfi meg tudta volna gyászolni Júliáját; Júlia nem tudta meggyászolni Petőfit. Az erős embert megtisztítja a fájdalom, a gyöngét megzavarja. Az erős ember megküzd a fájdalmával, a gyönge menekül előle. A gyönge, ha elveszti lelki egyensúlyát, mindenáron feledni és vígasztalódni akar és olykor narkotikumokhoz folyamodik. A sírva vígadó ember, a férfi, akit korhellyé tesz a bánat, nemzeti jelenség. Ugy látszik, hogy Júlia, akit az édesapjával folytatott küzdelme, a nagy költő bálványozása és a forradalmi társadalomban játszott

szerepe elbizakodottá tett és valósággal föléje emelt saját bírálatának, úgy látszik, hogy Júlia a nagy összeomlás pillanatában az élet nyers és mérges kábítószerei után nyúlt. Ez szószerint is veendő, amennyiben hallottuk, hogy abban az időben *mákony* és erős borok segítségével akart felejteni.

Eddig csak erkölcsbírák ítéltek fölötte. Talán jó volna, ha hozzászólna a kérdéshez az idegorvos is. Lehet, az orvos azt találná, hogy éppen a rettenetes rázkódás, amelyen akkor keresztül ment, nyitotta meg az emberi lélekben lappangó mélységek egyikét. Hogy Júlia lelkében voltak ilyen mélységek, azt már leánykorában maga is sejtette. Szerelmi vergődései közepett egyízben (1847. január 12.) így ír Térey Marihoz: «De most édes Marim, komolyan meggyónom lelkem keletkező baját: félek, hogy könnyelműség fogja követni a lelki harcot, mely bennem most oly kíméletlenül dúl; mert lelkemnek máris oly könnyelmű gondolatai vannak sokszor, hogy aztán, mikor eszmélek, irtózom e gondolattól: ha alkalmam lehetne oly könnyelműnek lenni, nemcsak képzeletben, de tettben.»

Amitől leánykorában irtózott, az bekövetkezett özvegy korában nemcsak képzeletben, de tettben. Egy eszes asszony, Dékánné, kimondta az igazságot, midőn így szólt:

«Mikor a költő elesett, vele meghalt az ő Juliskája is.»

Szendrey Júlia második házasságáról, amely mindennél jobban elkeserítette a közvéleményt, alig van mit mondani. Ez tulajdonképpen mentőakció volt. Úgy tudjuk, a császári rendőrség felszólította akkor a mindenkitől, a családjától leginkább elhagyott asszonyt,

hogy mutassa ki, miből él, különben el fogják távolítani a fővárosból. Horvát Árpád elejét vette Petőfi özvegye további megaláztatásának és nőül vette. Talán nem vétek a tisztelet ellen, mellyel Horvát emlékének tartozom, ha megállapítom, hogy ehhez a házassághoz eleinte több köze volt egyrészről az önzetlen részvétnek és másrészről az önfenntartási ösztönnek, mint a szerelemnek.

Petőfi Sándor életének napja lemerült az örök éjszaka tengerében. Dicsőségének csillaga azonban napról-napra csodásabb fényben ég. Egy szelíd, szomorú sugara ráesik a sírra, amelyben az egykor oly forrón szeretett hitves ma pihen. Fényénél lassankint föl fogják ismerni Júlia életének egész igazságát. Ez az asszony a szerelmi boldogság rózsakoszorúját fonta a nemzet bálványozott költőjének korán őszülő fejére. Hű társa volt Petőfinek, amikor az fölhaladt a tündöklő csúcsra. Ezért hála illeti. Ő maga nem volt elég erős arra, hogy támasz nélkül megálljon a magasságban. Ezért sajnálat illeti. Az a sajnálat, amelyet a tévelygő embernek nem szabad megtagadnia embertársától, aki gyöngeségből vét, legkevésbbé attól az asszonytól, akitől így búcsúzott el Petőfi Sándor :

Alig virradt, már újra alkonyúl
Alig jövék, s megint elmégyek, el,
Még csak alig hogy üdvezeltelek,
És már búcsúzni, már elválni kell.
Isten veled, szép ifjú hitvesem,
Szívem, szerelmem, lelkem, életem !

(1909.)

JÓKAI MÓR

emlékbeszéd

Régi pogány népek szokása volt, hogy midőn sírjába tették a halott vezért, fegyvereket és drágaságokat, a hatalom és gazdagság jelvényeit temették melléje.

Midőn Jókai Mór tíz esztendővel ezelőtt meghalt, mi is melléje temettünk valamit a magunkéból, valamit, ami drága volt nekünk : egy darabot mindannyiunk ifjúságából.

Ő a mai Magyarország viharos és virágos tavaszának küldötte volt. Miként az útszéli akácfa, ő is virágokat szórt az emberek fejére és a jövő-menő nemzedékek megszokták azt a mese-esőt, mint valami természeti tüneményt.

A magyar ver sacrum egyik szikrája mindvégig ott foszforeszkált Jókai tintásüvegében és midőn az üveg gazdátlanná lett és kiszáradt : Magyarországon az élet valamivel szürkébb és hidegebb, a magyarság valamivel öregebb lett.

Hiszen lesz még kikelet Magyarországon. A jövő talán gazdagabban is fog virítani a multnál, de az a kikelet, amely a rendiség tüskés vadonjában alvó nemzetet öntudatos életre ébresztette, nem térhet vissza többet. Az ébredező magyar társadalomnak boldog csodálkozása, amellyel fölfedezte a világot és a

világban önmagát ; az ifjúságnak szent és együgyű hite, amely hegyeket akart kimozdítani a helyükből ; Jókai nemzedékének nagyszerű optimizmusa, amely aranyvárosokkal építette tele a magyar pusztákat : mindez nem térhet vissza többet. Magyarországnak születhetnek még nagy költői, de Jókai Mórja nem születhet már.

Egy nemzet elaludt Ázsia határán és fölébredt az európai gondolatvilág kellő közepén. Micsoda ébredés volt az ! A levegő áttüzesedett a vágyaktól és reményektől, a föld remegett a termékenység lázában. Amely elme és amely szív valamely magot hordozott magában, az erjedni, rügyezni, virágozni kezdett.

A magyar közélet sivatagában titáni munkások serege jelen meg. A nagy ébresztő haragos türelmetlenséggel döngeti a zárt kapukat ; a legnagyobb magyar éles ekevassal tépi a göröngyöket ; a lángeszű katona fegyveres kézzel őrzi a vetéseket ; a távolban pedig a haza bölcse már készíti a csűröket, hogy majdan behordja a termésből azt, amit meg fog kímélni az augusztusi jégverés.

Ami rügyezés és ígéret volt a reformkorszak irodalmában, az egyszerre gyümölccsé és valósággá érett és a fák roskadoztak arany terhük alatt.

Ez az egész kor olyan volt, mintha egy Jókai álmodta volna meg. Ezen a nagyszerű Walpurgisünnepen érvényüket veszítették a nehézkedés törvényei. A láthatár megtelt repülő emberekkel.

Ein Lumpen ist zum Segeln gut,
Ein gutes Schiff ist jeder Trog ;
Der flieget nie, der heut nicht flog

mondja Faust költője.

Vörösmarty után Petőfi, Arany, Jókai...

Honnan jöttek ilyen büszke csapatban? Hol késtek ezelőtt? Erre a kérdésre a világtörténelem szelleme tudna válaszolni. Mi csak annyit tudunk, hogy mikor az ő órájuk ütött, akkor fejedelmi pontossággal megjelentek.

Talán hozzánk, írókhoz illik legkevésbbé, hogy túlbecsüljük a költészet jelentőségét a nemzeti életben. Theseus, Athéne ura, így szól a Szentiványéji Álomban: «Az effélének a legjava is csak árnyék és a legrossza nem rosszabb, ha képzelődés pótolja».

A tett embereiben, a kifelé élőkben, amilyen Shakespeare Theseusa is, gyakran meg van a hajlandóság, hogy kicsinyeljék az «effélének» nemzetfenntartó erejét. A történelmi események elfogulatlan szemlélőjének azonban el kell ismernie, hogy a magyarság életében a költészet kivételes fontosságú nemzeti munkakört tudott betölteni.

A nemzet talán föl sem ébredt volna ázsiai álmából, ha a költők tülkei már sötét hajnalon nem zúgnak.

Az irodalom a felriadó országnak kész, pompás fegyvert adott a kezébe, hogy megvédelmezze vele nemzeti egyéniségét; ez a fegyver az új magyar nyelv volt.

Az egzigenciák tudósai, az államférfiak, minden lépésükkel, amelyet előre tettek, beleütköztek a való tények vaskorlátaiba; a korlátlan lehetőségek emberei, a költők, a nyomorúságos valóság feje fölött már régóta teljes és független nemzeti életet éltek. Az akkori irodalom úgy világított az akkori Magyarország láthatárán, mintha ünneplő világvárosok visszfénye volna; pedig odalenn csak néhány magyar kisváros olajos lámpái csillogtak.

Akkor emelkedett föl a magyar irodalom politikai küldetésének csúcspontjára, midőn az országos gyász idejében a nemzet vigasztalójává szegődött. Az ötvenes években ott ült Jókai Magyarország betegágya mellett és képzeletének minden fantómját harcbavitte a lázálom rémei ellen. A mult dicsőségével és a jövő reményeivel biztatta a nagybeteget. Az ellenséget, akit nem lehetett fegyverrel leverni, a szatíra nyílzáporával támadta és hogy mosolyt csaljon a beteg arcára, csörgősapkát tett a fejére. Ebben a hosszú éjszakában több fényesség volt, mint a hétköznapok napsütésében.

Politikai magyar állam nem volt. És ugyanakkor a magyar irodalom oly nagyszerűen megalapozta a maga hegemóniáját, hogy azóta Magyarország a világirodalomban mint megdönthetetlen, nemzeti egység szerepel. Soha még a szellem nem aratott ennél teljesebb diadalt az anyag fölött.

Azt a benyomást nyerhetjük, hogy a természet maga mesemondónak szánta Jókait. Ez valami elementáris tünemény volt. Egy tűzforrás fakadt ki Magyarország talajából és a forrás a révkomáromi Jókai Móric telkén buzgott. A költő maga is a sors kiválasztottjának érezte magát, a szent forrás őrének és fölkent papjának. Ez a nagyszerű egyoldalúság eredményezte, hogy a reális élet nappali világításában mindig némileg idegennek, vendégnek érezte magát. Igazi élete ott folyt le, ahol a mese szent tüzei lobogtak. Ott nyilatkozott meg egész energiája, élettudománya és emberismerete. A reális élet neki motívum volt, amelyre a maga rapszódiáit költötte. Regényei a valóság költői parafrázisai. Az élet ősi melódiája benne volt a dalai-

ban, de azonkívül benne volt még valami: Jókai költészete.

Született mesemondó volt és nem is kellene véresre sarkantyúzni a fantáziánkat, hogy ott lássuk ülni Jókait a bagdadi vagy damaszkuszi mecsetkút lépcsőjén, amint fáradhatatlanul mesél az utca népének. A katona megfeledkezik a szolgálatáról, az inasgyerek a mesteréről, a vőlegény a lakodalmáról: mind ott ülnek a lába elé terített gyékényen és szomjas füllel hallgatják. A mesemondó szemében ugyanaz a tűz ragyog mint a hallgatókában, mert ő megmámorosodik a maga borától és támolyogva követi a költők istenének diadalútját.

Az igazi elbeszélő születési ajándékát, a költői fantáziát, kosárszámra öntötték bölcsőjébe a múzsák. Ha Ariosto még nem nyergelte volna meg a Hippogryphet: Jókai meg tudta volna tenni. Ha Shakespeare nem bukott volna le a tenger fenekére, hogy fürtjeinél fogva kimentse Percy elsüllyedt becsületét: Jókai meg tudta volna tenni. És ha Rabelais nem szedte volna le a Notre-Dame tornyának harangjait, hogy csöngetyűnek odakösse Gargantua kancájának nyakára: Jókai képes lett volna reá. Ez a fantázia — hogy magának Jókainak másvonatkozású szavait idézzem — országot takar be s hullat tündérvirágot s aranygyümölcsöt. A képzelőtehetség nemcsak az élet nagy enyhítő körülménye, hanem mindennemű emberi nagyság mustármagja is. Sohasem fogjuk megtudni, hogy miféle hajlamok és tehetségek termékenyültek meg az édes és forró órákon, melyeket a mai nemzedékek Jókai csodakertjében töltöttek. Soha nem fogjuk megtudni, hogy államférfiaink, tudósaink, kato-

náink, kereskedőink vagy gazdáink lelkében mennyi izzik még abból a tűzből, melyet a nagy kazánfűtő szított.

Szeretnék most közelebb lépni Jókai Mórhoz, de szinte attól kell félnem, hogy beleszédülök, beletévedek költészetének őserdejébe. Az ő teremtőereje egész virágzó vadont növesztett a valóság sivatagjaiban.

Kiválasztok tehát ebből a gazdagságból egyetlen regényt : Az Aranyembert. Azt a regényt, amelyről a költő maga így nyilatkozik : «Be kell vallanom, hogy nekem magamnak ez a legkedvesebb regényem. Az olvasóközönségnél is ez van legjobban elterjedve : ezt fordították le a legtöbb nyelvre . . .» Egyike a kevés költői munkának, melyeknek kristályos mélységében az olvasó még fölismerheti az első ötlet jegecedő pontját. Ez a pont a Senki-szigete. A szépség, a tisztaság, a béke semleges zónája. Egy hely, ahol nem az állam és a társadalom, hanem a lélek és a szív törvényei parancsolnak. Ez a regény nem egyéb, mint a szürke hétköznapok honvágya a vasárnap után. A társadalmi hazugságokba belefáradt író és olvasó közös lelki kirándulása. Ha akarom : Senki-szigete maga a költészet. Bizonyos, hogy a mai magyar értelmiség nem egy tagja éppen Jókai regényeinek olvasása közben találta meg a maga Senki-szigetét, ahol Noémi Jókai múzsájának vonásait viselte.

A költő képzelete fölkapja egy vidéki magyar város, Rév-Komárom, képét és délibábként fölemeli a valóság láthatára fölé. Az eredmény amit elért, nevezetes : ma minden művelt magyar ember kétféle Komáromot ismer ; az egyik, az ősi Rév-Komárom, laposan és szerényen sütkérezik a Duna és a Vág

összefolyásánál; ennek kéményei fölött pedig, fenn a levegőben, lebeg Jókai városa, Köd-Komárom, amely merészen és büszkén fúrja szivárványos tornyait a költészet egébe. És a képzeleti város is reális gazdagsága a magyar koronának.

Hány magyar város van, amelynek háztetőin ma is ott fénylik még Jókai költészetének dicsfénye. A mai Budapest házóriásai fölött a gyári füstben, ott sejtjük Jókai régi Pestjének halványuló, melanchólikus képét és van akárhány magyar ember, aki a székely havasokat, a Balatont, a szepesi városokat, a Hortobágyot vagy a Vaskapút csak Jókai szemével tudja meglátni.

Képzeletének sugalló energiája oly nagy, hogy ott, ahol a leírásban kiegyenlíthetetlen ellentétbe kerül a valósággal, a köztudat olykor Jókai pártjára áll. Hogy megmaradjunk Az Aranyember mellett: aldunai hajósemberek, mivel az utasok által keresett Noémi szigetét semmiképpen sem tudták elhelyezni a térképen, hol az egyik, hol a másik dunai szigettől vitatták el becsületes, régi nevét, hogy elkereszteljék Senki-szigetének.

Térjünk vissza Köd-Komáromba. Ez a felhőgyarmat mindenben hasonlít a dunaparti anyavároshoz, a különbség mégis annyi, hogy Jókai városának minden köve a fantázia aranyfényében ragyog. Mert Jókai az irodalmi Midás király: amihez hozzányul, az fényleni kezd. A költő szemének nagyítólencséje is van: amire rátekint, az megnő. A kisvárosból városi köztársaság lesz, a rác gabonakereskedőkből zsarnoki hajlamú plutokraták lesznek, a potrohos, rácsos ablakokon kikandikáló polgárleányok között pedig Borgia Lukréciákat és Laurákat találhatunk.

Nincs érdekesebb dolog mint végigbolyongani a meseváros utcáin. Itt csupa originális ember lakik. Minden utcasarkon valami meglepetésbe botlunk bele és minden kapu alatt valami kaland leselkedik reánk. A levegő oxigéntartalma igen nagy lehet itt, mert minden élet forró és mohó lüktetésben van, minden emberi szem drágakőként ragyog, a vér muzsikál az erekben és a szenvedélyek lobogó lánggal égnek. Köd-Komáromban úgy tudnak szeretni és gyűlölni az emberek, mint sehol a világon.

A hős: az aranyember. Tipikus Jókai-hős; hiszen tulajdonképpen minden igazi Jókai-hős Aranyember. A költő apai gyöngédsége annyi szellemi és testi előnynyel ruházza föl a szegény hajóbiztost, hogy elegendő volna egy ország megreformálásához vagy egy birodalom meghódításához. Ezeket a kiváló tulajdonságokat a hős titokban tartja, csak a döntés óráiban, mikor nem lehet már kertelnie, gyulladnak ki váratlanul lelkének fényszórói, csodálatba ejtvén a jókat és rémületbe a gonoszokat. A szülői szeretet szertelensége azonban gyakran vesztére van a gyermeknek, mert míg a regény mellékalakjai csak úgy duzzadnak és ragyognak az életerőtől és az igazságtól, addig az aranyember a belső valótlanság gyógyíthatatlan kórságában senyved. A valótlan hősök a valószerű környezetben oly benyomást tesznek, mintha egy távoli, idegen és fejlettebb világból tévedtek volna a földi siralomvölgybe. Jókai hősei gyakran úgy is viselkednek, mintha száműzött arkangyalok volnának. Ők nagy titkok tudói és arcukon gyakran a melanchólia kifejezése ül, mintha honvágyat éreznének csillaghazájuk után. Az ember a földi élet titokzatos vendé-

geire gondolhatna, akikről Mózes könyve ír: «... az Istennek fijai egyesülének az emberek leányaival...»

Az emberek leányai közül legkiváltképpen kettőt kedvel Jókai; az egyik a forró bűn megtestesítője. Az Aranyemberben Athalie a neve; a másik a hűvös erényé, ezúttal Timeának hívják. Ők élethalál-harcot fognak egymással vívni és ez az éjszaka és nappal örökös hadjáratának egyik ütközete lesz. A szép démon, a kit a költő olykor amazonvonásokkal is szokott felruházni, végül is elveszi méltó büntetését, de azért nyilvánvaló, hogy alakja közelebb áll Jókai szívéhez, ó, sokkal közelebb, mint a hófehér és vértelen angyalé.

Jókai a jellemrajzban gyakran a mai rajzolómesterek módszerét követi: elhagyja a karakterfej véletlen és lényegtelen vonásait és megelégszik a jellemző részletek kidolgozásával. Emberei így vagy nagyon nemesek vagy fölötte megvetésre méltók lesznek, vagy szikráznak az elmésségtől vagy kacagtatóan ügyefogyottak, vagy félistenek, vagy egész állatok. Drasztikus módszere, melyet főleg epizódalakjainál alkalmaz, rendszerint pompásan beválik; néhány vonással egész embereket tud teremteni, embereket, akiket szívesen és tartósan fogadunk be ismerőseink körébe.

... A komáromi iszapos folyóparton néhány vontatóhajó vesztegel. Az egyik csigaorrú gabonaszállító, neve: Szent Borbála. Ismerjük ezt a hajót, nekünk oly kedves úszó ereklyénk, mint az angoloknak Nelson admirális hajója. A Szent Borbálát lovak vontatják föl a Duna csendes folyásán, de azért egy-egy útjában mégis több kaland és veszedelem rohanja meg, mint

a fölfedezőket, akik elsőkül járták be az afrikai Kongó-folyót.

Az olvasó remegő izgalommal követi majd a Szent Borbála útját, mert tudja, hogy Jókai hajója aranyat, drágaköveket és gyöngyöket szállít a gabonazsákjaiban és sejti, hogy a hajó utasait halálra keresi valami titokzatos és túlhatalmas ellenség.

A költő bírálói gyakran hibáztatták, hogy a meseszövésben annyira keresi a meglepőt, a rendkívülit, az izgalmat — mint ma mondanók : a szenzációt. Ez azonban nem annyira kora és közönsége ízlésének, mint inkább a tulajdon üde fabuláló kedvének tett engedménye. Mint vérbeli elbeszélő, maga is közönségként áll szemben a meséjével és gyakran boldog kritikátlansággal veti magát bele a rohanó áradatba.

Egyszer, hatvannyolc esztendős korában, talán mert mégis gondolkozóba ejtették az ilyenféle tipikus megjegyzések, mellőzve a romantikus hatáskeltés minden eszközét, szigorú önfegyelemmel és a művészet puritán eszközeivel megírta elbeszélőirodalmunk egyik büszkeségét : A Sárga Rózsát. Jókai összekötözött szárnyakkal is tudott repülni.

Midőn azonban mérget kever és végrendeletet hamisít, midőn álarcosan oson végig földalatti folyosókon és titáni kézzel fékezi meg a természet lázongó erőit, midőn az ő csigaorrú kis gabonahajóját Scyllák és Charybdisek között kormányozza el, az olvasó akkor is áhítatos izgalommal követheti útjait, mert Jókai a szenzáció mellé annyi művészetet, a kaland mellé annyi életigazságot, a mese mellé annyi emberi érzést ad, oly plasztikusan festi az embert és a természetet, oly ellenállhatatlan élénk szeretetreméltósággal

tereli érdeklődésünket hősei felé, hogy végül már nemcsak a regény olvasóinak, hanem valósággal a regény szereplőinek érezzük magunkat.

A meséje olykor úgy kalandozik és csapong, mint a harkály a bükkfaerdőben. De az olvasó ritkán bánja meg, ha követi szeszélyes útjain, mert ahová vezet, ott kincs vagy legalább is virág terem. Jókai-féle virág, amelynek kelyhében gyémánt-harmat csillog, mesevirág, amely hárfázik, ha süt a nap és zokog, ha jön az őszi hervadás.

Az osztályozók és skatulyázók, akik minden irodalmi jelenség számára rekeszt tartanak készen, Jókait olykor együtt említették korának nyugateurópai, főleg francia regénygyárosaival. Bár Jókai írói külsőségeiben sohasem zárkózott el a nyugateurópai divatok elől, az ő lelki rokonait mégsem a nyugaton, hanem a mesék keleti őshazájában kereshetnők.

A francia és német regénygyárosok társaságától megóvta őt tündöklő képzelete és istenadta humora. Humora fölényesen fantasztikus, olykor enyhén borongó, gyakran merész és csípős, de mindig ellenállhatatlanul szeretetreméltó. Ez az írói adománya a néplélek mélységeiből árad feléje. Mert hiszen azzal tisztában kell lennünk, hogy soha senki sem ismerte, szerette, érezte és értette át jobban népünket, mint Jókai Mór. Az ő parasztjai, a komor méltóságú alföldi gazdától a furfangos székelyig, az urasági hajdútól a pusztai haramiáig, még torzképeiben is mindig igazak.

Jókai humora csillogó, puha arany brokátként borul rá mindenre, eltakarja az élet szennyét és szakadásait, letompítja a szögleteket, széppé, meleggé és otthoniassá teszi a világot.

Az Aranyember-ből találomra idézem a következő sorokat. Nem a legmulatságosabbak, de Jókaira nézve fölötte jellemzők.

«A sócsempészeknek volt ott divatja.» (Az Al-Dunán.) «Az állam eladta másfél forintért a török parton azt a sót, aminek ára itthon hatodfél forint; a török partról visszahozta azt a csempész és eladta a magyar parton negyedfél forintért. És így aztán mindenki nyert rajta, az állam is, a csempész is, a vevő is. Ennél barátságosabb viszonyt képzelni sem lehet. Hanem, aki legkevésbbé volt megelégedve a nyereségével, az az állam volt, mely a saját védekezésére a hosszú határparton végig őrházakat állított fel, azokba a közeli falvak férfilakosságát állítá be, puskával, hogy a határ fölött őrködjenek. Minden falu adott határőröket és minden falunak voltak saját csempészei. Minélfogva csak azirán volt szükséges intézkedni, hogy amely falu fiai éppen az őrségen vannak, annak a falunak a vénjei járjanak ugyanakkor a csempészhajókkal . . .»

Francia vagy német író sohasem írhatta volna meg ezeket a sorokat. A bagdadi vagy damaszkusi mesemondó inkább elmondhatta volna. A fölényes alázatosság az élettel szemben, a derűs fatalizmus, amely meghajol, de fenntartja magának a jogot, hogy mosolyogjon, félig-meddig már keleti vonás. Jókai ott áll a kelet és a nyugat összefolyásánál, pontosan azon a helyen, ahol évszázadok óta egymással szembe jövő áramlásokban összekeveredett a magyar vérmérséklet és a magyar észjárás. Ezért is annyira magyar.

Nyelvében is egyesíteni igyekezett a keleti erőt és pompát a nyugati fínomsággal és előkelőséggel. Nagy

és örök dicsősége marad a művészi ötvösmunka, amelyet az irodalmi magyar nyelven végzett.

Hogy a nemrégiben még oly érdes és nehézkes nyelv zengzetessé, erőteljessé, csillogóvá és olyan hajlékonnyá lett, mint a nemes keleti acélpenge ; hogy a szónoki lendületnek, a könnyed társalgásnak, a szaktudományok szövevényes meghatározásainak, az üzleti forgalomnak és a körmönfont költői hatásoknak egyaránt alkalmas és pompás szerszáma : azt nem kis részben az edző és csiszoló munkának köszönhetjük, amelyen a magyar nyelv Jókai költészetének tüzében keresztül ment.

Minden csepp vérében, minden lélekzetvételében magyar író volt. Nem programmszerűen, hanem mivel tehetségének és vérmérsékletének vegyi alkatánál fogva más nem lehetett. Alapjában véve mindennel rokonságot tartott és mindenhez vonzódott, ami magyar volt ; ahhoz is, amit bajnak és veszedelemnek ismert föl a nemzet életében és ami ellen a jövő érdekében hadat viselt. Senki sem ostorozta elszántabban a régi rendi Magyarországot, mint ő és senki sem állított annak az immár letűnt világnak szebb és maradandóbb emléket, mint ő.

Jókainak van egy fantasztikus elbeszélése, — amely egyébként nem tartozik legsikerültebb alkotásai közé — a címe : Álmodád. Rege az özönvízelőtti korból.

Álmodád a neve Noé apó legifjabb és legkedvesebb unokaleányának. A költő elbeszéli, hogy a tündöklő szépségű leány meg akart fürödni egy kis tóban.

»Az a tó pedig» — szól az elbeszélés — «nem víz volt, hanem a titokteljes hegykristály cseppfolyós korában. Még most kovasavas olvadék ; de ha csak egy légből leesett szitakötő hull is belé, abban a percben egyszerre kristállyá tömörül . . .»

Egy pillanatra megnyílik előttünk Jókai fantáziájának izzó kohója. A költő egyszer talán egy borostyánkő darabot tartott a kezében, amelybe valami őskori rovar volt bezárva. Talán szúnyog. Az ő nagyszerű képzelete megnagyította a szúnyogot, nem elefánttá, hanem szépséggé.

Mert Álmodád körül is hirtelen megkeményedik a folyadék és ő be van zárva egy roppant nagy, átlátszó kristályprizmába. Szemei lehúnyva, teste betakarva, aranyveres hajával, kezei összetéve keblén. «Megkezdte hosszú álmát ; hosszú utazását a napok napja felé.»

(A kristályba zárt szépség ötletével másutt is találkozunk még Jókainál.)

Ami Noé bájos unokaleányával történt, azt cselekedte meg a költő a negyvennyolc előtti Magyarországgal : bezárta művészetének óriás kristályprizmájába. Egy elmult világ így utazik örök szépségben «a napok napja» felé, mi pedig méla gyönyörűséggel szemléljük.

Jókai mesemondó mohósága olimpusi szarkaként keringett az élet fölött és ha odalent valami fényeset látott, arra lecsapott, azt fölkapta és fölvitte a felhőfészkébe. Nemcsak Rév-Komárom fölött hordott össze egy Köd-Komáromot, hanem egész délibábos Magyarország is keletkezett a magasságban.

Ő mindenhová elszállott, ahol prédát sejtett. Az Alföld szépségeit éppúgy tulajdonába vette, mint a Balaton gyöngykagyló-színeit ; Erdély aranybányáit éppúgy kifosztotta, mint Nagy-Magyarország feketegyémánt telepeit. Ő ott volt a nagyurak klubjaiban, a delnők boudoirjaiban, ott a betyárénektől hangos csárdákban ; ő együtt mulatozott a honfoglaló ősökkel és

együtt búsult a kurucokkal, együtt táborozott a vörössapkásokkal; ő leereszkedett a föld méhébe és saját szerkezetű gépén fölemelkedett a felhők fölé: ő elsőnek nyomult fel az északi sarkra, karavánokat kalauzolt a homokpusztákban, végigbarangolta az afrikai őserdőket, elkalandozott messzi szigetekre, ahol szomjas kék ég ragyog a pálmafák fölött. Ő visszament a multba, a mastodonok és saurusok korába és előre repült a jövőbe, az emberi intellektus birodalmába. Nem eszelhetünk ki olyan kort és olyan helyet, ahol nem találkoznánk üstökös útjának sziporkázó nyomaival.

Amit idegenből hozott: az ő kezén az is magyarrá lett. Ha Mikszáth Kálmán szerint a régi lőcsei városbírák vérének földszerző ereje volt, akkor Jókai tintájának is ilyen ereje volt. Új alattvalókat, tartományokat, világrészeket és planétákat hódított a magyarságnak.

Érdekes megfigyelni, hogyan bánik el Jókai idegen nemzetekkel. Az ő törökjeinek vagy franciáinak van egy közös családi vonásuk, amely kedves rokonainkká avatja őket, ez a vonás a magyar humor. Az ő törökjei bizony nem igaz oszmánlik, a párizsiai nem vérbeli franciák, de azért van bennük sok költői igazság, sőt néprajzi érték is, mert Jókai olyannak írja le a törököt és a franciát, amilyennek a magyar ember ismeri és elképzeli. És ehhez végre is joga van, mert az irodalomban éppen úgy, mint a nemzetközi politikában, minden jog forrása a hatalom. És ebben az esetben a hatalom Jókaié.

Jókai költészete egy egész magyar világ. Ha valami új özönvíz elnyelné Magyarországot, Jókai Magyarországa még évszázadokon át folytatná magányos bárkaéletét a világ feje fölött.

Ha ma, tíz esztendővel a költő távozása után, újból — és talán némi kegyeletes aggodalommal a szívünkben — bemerészkedünk abba a trópikus őserdőbe, amellyel Jókai munkásságának eredményét leggyakrabban és legtalálóbban összehasonlítani szokás, akkor boldog megkönnyebbüléssel tapasztaljuk, hogy a muló idő alig is tett benne valami kárt. Itt-ott talán megritkult a lombrostély, némely helyen talán bevillan egy jótékony napsugár a titokzatos arany homályba, egy pár gyenge csemete vagy élősdi, amelynek magját a lázas munka hevében válogatás nélkül vetette el a nagy kertész, kiszáradt és kiveszett : de maga a fenséges erdő él, virul és pompázik, a fejünk fölött örökzöld faóriások zúgnak, mint egy óriás hárfa húrjai, a csodavirágok még nyílnak és illatoznak, a madarak még énekelnek, a pillangók még röpködnek. Távoli tisztásokon pedig aranykupolás márványtemplomok előtt ismerős, nemes és kedves emberpárok gyülekeznek : Jókai hősei, akik annyi édes boldogságot és annyi még édesebb bánatot okoztak a magyar olvasóközönség szívének.

Jöhetnek idők, midőn az egyre változó napi ízlés rövid időre másfelé tereli a szórakozók és gyönyörködni vágyók útját ; bizonyos, hogy a divatok mulnak, de Jókai költészete megmarad, mint a magyar elbeszélő irodalom büszke ékessége és gazdagsága.

Jókai Mórból semmi sem halt meg, csak a teste. Amit Petőfi Sándor ifjú barátságuk boldog és forró napjaiban írt hozzá, az ma is ráillik :

Te állasz ott . . . csak te . . . magadban . . .
Téged el nem dönthettenek.

(1914.)

MIKSZÁTH KÁLMÁN

emlékbeszéd

Csillagos nyári éjszaka van. A csendes Józsefváros muskátlis ablakai tárva-nyitva állanak, hogy beereszszék a múzeumkerti fák lehelletét. Éjfél tájban egy hangosan vitatkozó férfitársaság közeledik a Belváros felől. Nehéz, lassú lábak csoszognak a gyalogjáró aszfaltján. Minduntalan megállanak és hangos vitájuk olyankor viharrá dagad. Egy magas, rekedtes, néha köhögésbe fúló tenor uralkodik a többi fölött. Nógrádiasan beszél: a *barátom*-at *bárátom*-nak ejti.

— A Mikszáth Kálmán most megy haza! — jelenti álmos hitvesének a szomszéd.

Ime, van próféta a saját utcájában is: Mikszáth tekintély, nemcsak az országban, de a Józsefvárosban is.

Hűséges, de rosszul fegyelmezett vazallusai minden éjjel díszkísérettel viszik a kapujáig, amely akkor még a Reviczky-téren volt és ma a Mikszáth Kálmán-térre nyílik.

Ha azt kérdezed: mi a Mikszáth-társaság foglalkozása, a válasz: vacsoráznak. De a mindennapi szimpozionon nem az étel és ital, hanem a gondolat a fontos. Asztalnál a szó többnyire Mikszáthé. Ezek a lakomák

egy pompás, színes és csodálatosan eredeti egyéniség megnyilatkozásai.

Mint annyi magyar őstehetség, ő is rhétori természet; beszéd közben termékenyíti meg önmagát. Még emlékezetben vannak az Angol Királyné estéi, ahol a Haza Bölcse, igazi nevén: az Öregúr, a hagyományos kubaszivarral a szájában, adomázgatva építette fel a dualisztikus monarchia rendszerét. Az alvó Dunapart pedig éjjelenként visszhangzik Szilágyi Dezső imperátori hangjától. Barátai, vagy mondjuk inkább: hallgatói, ámulva és iszonyodva kísérik; a lába nyomában, mint Dzsingiszkán útjában, hullák és romok hevernek, emberek és intézmények, amelyeket semmivé tett az ő kegyetlenül éles logikája, A város másik végében Eötvös Károlyt viszik haza csodálói. A vajda beszél és a sátoralja azon tünődik, vajjon hol végződik Eötvös óriási tudása s hol kezdődik óriás fantáziája. Most pedig Mikszáth közeledik vezérkarával.

Maga a vezér zömök, hízásra hajló férfi, nehézkesen jár, — ereiben lovas nomádok vére folyik, de az ősök régen leszálltak a lóról és az unokák még nem szokták meg a gyalogjárást. Harcsabajszú, kerek tatárkoponyája a vállai közt ül; szúrós, kiábrándítóan okos szemével, deszpota-vágású, kissé petyhüdt szájával, amelyből ritkán hiányzik a szivar, egy volgaparti Bismarck benyomását tehetné.

Külseje némileg elhanyagolt, mint azoké az úri puritánoké, akik annyira ismerték a saját értéküket, hogy bátran lenézhettek minden parádét. Rengeteg sok szivart fogyaszt; egészségével nem sokat törődik, — szóval: magyar fatalista.

Fatalizmusa időközönkint patópálossá lesz. Midőn

fölérkezett dicsőségének csúcsára, éppen csak annyit írt, amennyit a felesége, a kiadói és a jóbarátok ravaszul ki tudtak belőle csikarni.

Széchenyi István, aki úgy ismerte Kelet Népének jellemét, mint senki más, azt mondta : «*A magyar nem azért henyélő, mert tunya, hanem mivel hite szerint fáradozásra nincs elég ok.*» Ez a cinikus filozófusok magyarra fordított bölcsesége ; az élet nem elég komoly ahhoz, hogy törjük magunkat. Mikszáth nemcsak magyar ember, de Isten kegyelméből való poéta is, tehát nem született arra, hogy az élet színpadján ágáljon, inkább a páholyból nézi — egy cseppnyi megvetéssel a szívében ! — mások hogyan szavalnak, törtetnek, emelkednek és gazdagodnak.

Ő maga külön életét éli ; a nyüzsgő sokaságban is társtalanul, mint a legtöbb költő ; a többi ember, bármilyen szívesen vonzza is őket magához, neki csak költői élmény, tapasztalás, feldolgozásra váró nyersanyag. Irgalmatlanul éles szeme mindent meglát, keresztülnéz a kőfalon, belelát felebarátai zsebébe és veséibe. Munkaszünetet nem ismerő agyveleje mindent megőröl és elraktároz. Nagy kár, hogy nem mindig írótollal dolgozik, szívesebben csak : élőszóval.

De hogyan tud beszélni ! Palócosan ejti a szót, lassan, olykor hebegve kezdi. Arlecchino szándékos esetlenségével közeledik a matériához, de ha fölmelegszik, akkor fölemelkedik, mint a léggömb az emberek feje fölé, akkor aforizmák záporát hullatja, hihetetlen merész hasonlatokat talál és minden, amit mond, tele van forró élettel, szellemmel, eredetiséggel, különös szépséggel. Még palóc beszéde és nyers gesztusai is valami csodálatos bájt adnak a társalgásának.

Nem csoda, hogy azok, akik egyszer közelébe jutottak ennek a mágneshegynek, nem tudnak egyhamar szabadulni, rákapnak Mikszáth Kálmánra, mint a beteg a morfiumra.

Tulajdonképpen édeskeveset tudunk arról, hogyan lesz vér a megemésztett ételből és a külső benyomásból hogyan lesz költői alkotás, de azért kísértsük meg, tartsunk szemlét az erők fölött, amelyeknek hatása alatt Mikszáth Kálmánból — Mikszáth Kálmán lett.

A szülőhely : a nógrádi Szklabonya, később Kürtabony, a költő jubileuma idején a Mikszáthfalva nevet kapta, ma talán már negyedik nevét viseli, mert Trianon ezt a megszentelt tájat is, mint Jókai Mór, Arany János és annyi más magyar költő szülőhelyét, letépte az anyaország kebléről.

A Kürtöspatak, Mikszáth Bágy-patakja, ma a csehszlovák köztársaságban kanyarog, de a patak lelke és az egész «*görbe tartomány, amelyet Isten elfelejtett végiggyalulni*», Komárom és Szalonta lelkével együtt a magyarság örök tulajdona. Ez nemcsak vérrel, de genievel szerzett föld !

A költő eleinte csak diszkrétül, de később mind határozottabb ecsetvonásokkal festette bele elbeszélései hátterébe szülőföldjének hegyes-völgyes profilját. Földrajzi pontossággal, de mégis a poéta szerelmének mindent megszépítő aranyfátyolával leborítva. Vannak régi olasz szentképek, ahol minden ajtó- és ablakíven keresztül ki lehet látni a festő kedvenc tájára. Midőn az ifjú hódító később szűknek találta a maga kürtösparti Macedóniáját, hozzá annektálta az Ipoly- és a gyümölcsben gazdag Garam-vidéket, majd egész Barst, Gömört és Hontot. Tovább azonban nem igen merész-

kedett, a pozsony- és hajdúmegyeiek neki hiperboreusok maradtak. Miután már évtizedeken át pesti lakos, megkapó hűséggel mindig a maga pátriáját választja elbeszélései színhelyéül.

Neki a fővárosban *szállása* volt ; ő ott csak *tartózkodott*, nem *lakott ;* húszévi pesti lakós létére, lelkében vidéki ember maradt. Az Ezeregyéjből való varázslat, hogy a lármás pesti bérházban otthonát meg tudta tölteni a vidéki kúria idilli levegőjével.

Ő felhozta a magyar Parnasszusra falujának reprezentatív férfiait is : Prakovszkyt, a siket kovácsot ; Mácsikot, a nagyerejűt ; Filcsik Istvánt ; a törpe Gilagó cigányt és a többit. Hiába is optáltak volna azok a cseh-tót köztársaság javára : nekik régóta polgárjoguk van a magyar házak könyvespolcain.

Mindezeken az alakokon megérzik, hogy a költő gyermekkorában ismerkedett meg velük. Alulról fölfelé nézte őket, békaperspektívából ! A gyermek lényegében egy fényes szempár, amely fáradhatatlan lábacskákon szaladgál és nézi a világot. Az örökkévalóságból magával hoz egy cseppet az isteni elfogulatlanságból. A gyermek megérti azt, amit rajta kívül csak a jó Isten tud, hogy Gilagó cigány és a főispán úr között nincs is olyan nagy különbség. És hogy tökéletesen egyre megy, vajjon valaki a barokk-kastélyára, vagy a miskolci szép bundájára büszke, mint teszem Filcsik István.

És még valamit hozott a költő a szülőföldjéről : a palóc nép libabőröző kedvtelését a kísérteties históriákban. Szülőháza szemben volt a szklabonyai temetővel és a korhadt sírok közül groteszk *danse macabre* kígyózott bele a kisfiú izgatott képzeletébe : fejetlen emberek, boszorkányok, démoni állatok, hazajáró lel-

kek. A halottak csimpolyája még meglett korában is bele-beleszól a meséibe. A lehunyt szemű táncosnők között látjuk a szép Luzsénszky-kisasszonyokat, ők karácsony éjszakáján hintón jönnek a temetőből éjféli misére és aki mellé leülnek a templom padjában, az hamarosan meghal.

Diákéveit Rimaszombaton és Selmecen tölti. Sokat tanul, de nem azt, amit a tanárai kívánnak tőle; Rimaszombaton kitanulja a jó palócait, Selmecen a tót atyjafiait. Mint kis gimnazista olvasta első meséjét, a Szép Meluzinát, egy hírhedt rossz rémregényt. Tanárai panaszkodtak, hogy írásbeli dolgozatainak stílusa teljesen elcsavarodott. De aztán fölfalta Jókai: *Török világ Magyarországon* című regényét és ez olyan gyógyító hatással volt rá, mint a beteg kiskutyára, ha füvet nyel: a stílusa megint visszacsavarodott.

Selmecen megismerte az első szerelem sokat megmosolygott, de éppen nem megmosolyogni való, keserű üdvösségét. «Egy csöppnyi méz egy akó ürömben» — mondta később.

Különös, hogy míg Rimaszombat és Selmec a maguk profilját kitörülhetetlenül belenyomták Mikszáth lelkébe, úgy, hogy az ódon és zegzugos felvidéki város képe a költő kincstárának gyakran csillogtatott ékességévé lett, addig a pesti jogászévek szinte nyomtalanul suhantak el feje fölött. Ami nekünk, vidéki fiúknak, vágyaink Mekkája volt, a fővárosi élet, az alig tett rá valami említésre méltó benyomást és mikor megint visszakerült vidékre, Budapest lepergett róla, mint a száraz homok.

De nagy lelki gazdagodást jelentett neki a rövid ídő, amit mint tiszteletbeli esküdt — szalma-esküdt

mondták akkor — Nógrádmegye szolgálatában töltött. Hivatali főnöke Mauks Mátyás szolgabíró volt, akinek leányát — jó angyala sugallatára hallgatva — egyszer majd feleségül fogja kérni.

A tekintetes vármegyén tüstént otthon találta magát. A fiatal csuka beszabadult a halastóba, és ami körülötte úszkált, bukdácsolt és ficánkodott, az mind prédául kínálkozott neki. Mennyire érdekelte és vonzotta a hanyatló táblabíróvilág, ahol — mint maga mondja — az ő szeme előtt fogyott el az utolsó fény, amit a mult dicsősége vetett a kevély megyei címerekre.

Ezek a megyei urak, akik egyesíteni tudták a felvilágosodott gondolkodást a gőgös előítéletekkel, a gavallérságot a korrupcióval, a szabadságszeretetet a zsarnoksággal, a szívjóságot a feneketlen könnyelműséggel, — ezek a férfias, szeretnivaló és leginkább csak önmagukra nézve veszedelmes urak, akik a régi világ omladozó bolthajtásai alatt kivilágos kivirradtig járták az élet táncát, egyébként pedig hatvan kilométernyire Budapesttől olyan távol estek Európától, mintha a tibeti fennsíkon laknának: ők mosolygó könnyeket sajtoltak a megfigyelő szeméből és ha a megfigyelő nem is lett volna Mikszáth Kálmán, kiásták volna lelkéből a humor és a szatíra mélyenfekvő forrásait.

A vármegye neki olyan jó termőföldje lett, ahol némely esztendőben kétszer is lehetett aratni és a költő, miután ifjan már asztagba rakta termését, későbbi éveiben is vissza-visszajárt még erre a dominiumára, megírván a *Noszty fiú esetét* és a *Fekete várost.*

A vármegyében is kedvelték és szinte ünnepelték, de csak mint kitünő adomázót, az irodalmi kísérleteit kinevették. Nem is ette sokáig a tisztviselő száraz

kenyerét. Rajta volt a hivatott emberek nyugtalansága. Valahol egy babérág nőtt az erdőben, annak össze kellett találkoznia Mikszáth Kálmán halántékával. Az 1873-iki megyei restauráción, midőn aljegyzőségre pályázott, megbuktatták a jó adomázót és ő kurtán otthagyta őket. A legbecsesebbet, amit a tekintetes urak adhattak, a saját arcképüket, már magával vitte az agytekercseiben. Ügyvéd akart lenni, de a ráváraközó babérág meglengett a tavaszi szélben és Mikszáth a fővárosba sietett, hogy a *Magyar Néplap* felelős szerkesztője legyen.

A költő és az újságíró ! Mikszáth Kálmánból alkalmasint sohasem lett volna költő, ha nem merészkedik be a hírgyár zakatoló géptermébe. Gyakran hallottuk a panaszt : az újságírás aprópénzre váltja fel a költő tehetségét, — de ha nem volna újság Magyarországon, akkor sem apró, sem nagy pénz nem jutna a legtöbb költőnek.

A magyar olvasónak szépirodalmi igényei vannak az újságjával szemben és a szerkesztőségek a legdíszesebb íróasztalt a költőnek tartják fenn. Sok tehetség penészedett volna meg vidéki hivatalok homályában, ha nem csalja ki onnan a pesti újságházak villanyfényben ragyogó ablaksora.

Az újság máról-holnapra megadja a költőnek azt, amiről hiába ábrándozott : a közönséget. «Odi profanum vulgus», — de ha a vulgus megtapsol engem, akkor a halhatatlanság géniuszának közellétét érzem. Aki tehetség, annak az újság Jákób-lajtorjává lesz, amelyen fölmászhat a siker mennyországába.

A sajtó talán még sohasem ajándékozott magyar költőnek annyit, mint Mikszáth Kálmánnak. Az újság-

írás nem irodalom, nem is művészet, még csak nem is mesterség, — annál több, vagy kevesebb : maga az élet. Az élet desztillátuma, amely kondenzált alakban tartalmazza az emberi lét minden fölemelő és minden nyomorúságos alkatrészét. Mikszáthot a sajtó démona fölvitte a hegytetőre és megmutatta neki a világ gazdagságát. Azét a világét, amelynek útjából a kényelemszerető és magánykedvelő vidéki magyar de szívesen kitérne. De még valamit tanult a szerkesztőségekben : az idő megbecsülését, az állandó szellemi készenlétet, a rajtaütésszerű gyors munkát. Drága adományok olyan ember számára, akiben megvan az ősturáni hajlandóság, hogy egy vállvonítással elintézze az életet és az irodalmat.

A sajtó volt számára a híd, amely a szemlélődésből a cselekvésbe vezetett. Midőn az újságba írt képviselőházi karcolatai országgyűlési mandátumot szereztek neki, a sajtó megadta neki a legjobbat, amit költőnek adhat : feleslegessé tette ránézve a további újságírást.

Mikszáth három évig élt Szegeden, mint a *Szegedi Napló* munkatársa. Még az árvíz előtti régi Szeged volt ; százráncú szoknyájában úgy ült az iszapos magyar Nílus partján, mint egy kedves öreg parasztasszonyka. Aki ismerte, meg tudta érteni, miért beszél az orosz ember Moszkva anyókáról.

Szeged közviszonyai éppen akkor szinte mulatságosan kúszáltak voltak: az értelmiség — hiszen sok nem is volt ebből a felekezetből ! — az értelmiség egyáltalában nem számított a város életében. A hatalomért — mint valami renaissance-korabeli olasz városban — az iparosok és gazdák kasztja tülekedett, ármányos szívű

és méznyelvű demagógok vezetése alatt. De bár a város visszhangzott a patkós csizmájú guelfek és ghibellinek csatakiáltásától, Szeged mégis ráért, hogy nagyszerű kultúrmunkát végezzen. Hamelni patkányfogó-flótájával évről-évre magához édesgette a bánáti gyerekek ezreit és egy-kettőre tüzes magyarokat gyúrt belőlük. Ebben az etnikai folyamatban nem volt semmi szándékosság ; talán azért sikerült olyan jól. A siker titka a város népének páratlan jólelkűsége volt. Szeged anyóka tejben-vajban vagy inkább töltöttkáposztában és sült tökben fürösztötte a rábízott kis svábokat, ennyi volt az egész.

Mikszáth előtt egy új világ tárult föl : a felvidéki fantaszta bocskoros nemesek után a feketevérű, szűkszavú, józan alföldi parasztság világa. Mácsik uram után Bagi, az aranyparaszt ! De ha később, a búcsúzás pillanatában második szülőföldjének nevezte is a katolikus Szegedet, ő a sík földet mindig csak a szemével szerette, mint átutazó túrista, nem a szívével, mint a költészet finom aranypárájától körülremegett görbe felvidéket.

— Itt kevesebb a poézis, mint a hegyek közt, — írja az Alföldről. Még a dalok sem olyan szépek. (Nem, mert nem a dajkájától hallotta azokat.)

Mi mai emberek megértjük a görög bölcs szavát : Panta rei ! «Minden folyik !» Az élet igazi formája az örökös változás ; az állandóság absztrakt fogalom, amelyet fantáziánk vetít rá a mult emlékeire és jövőbe kalandozó reményeinkre. Az idők folyása azonban egyenetlen, hol szédítően sebes, hol meg olyan lassú, hogy egész nemzedékek abban a csalódásban élnek, mintha álló tó vizén eveznének. Még vízi virágot is ráérnek szedni.

Ferenc József király alattvalóit gyermekkoruk óta a biztonság érzete dajkálta. Az ember sorsában akkor is volt hirtelen változás, de az élet kerete, — az állami és társadalmi intézmények — örökkévalóknak látszottak. Ha olykor meg is roppantak a keretek, a végveszélyre senki sem gondolt komolyan, hiszen nemzeti életünk láthatárán, mint égbenyúló gránithegy, ott tornyosult az uralkodó minden vihart kivédő tekintélye, az állandóság koronás szimbóluma.

Mikszáth Ferenc József korában úgy lett országgyűlési képviselő, ahogyan Ferdinánd király korában táblabíró lett volna. Egy szegény ország nemzeti adománya a költő számára : a képviselőség, alig járt politikai kötelességekkel, hiszen a poéta előre lefizette a a mandátum árát az írótollával.

Ő már Szegeden belejutott az ország akkor leghatalmasabb politikus dinasztiájának, a Tiszáknak, vonzási körébe. Tisza Lajos, az árvízi biztos, figyelmes lett a *Szegedi Napló* munkatársára, aki egyebek közt azt merte írni a nagyúrról, hogy ő csak *falakat* rekonstruál, nem *tűzhelyeket*. Tisza Kálmán, aki úgy tudta élvezni a tisztelt Házból írott karcolatok humorát, mint senki más, személyes barátságával hamar leszerelte az író ellenzéki hajlamait. Ez a hajlam különben nem volt meggyőződés, inkább a szerkesztőségben fölvett modor. Tisza István később már úgy örökölte Mikszáth vonzalmát, mint valami családi ékszert. Följegyezték, hogy a költő egy nap azt mondta a Ház folyosóján Tisza Kálmánnak (akinek egyébként ő adta a generális nevet), szeretne fogast a kabátjának. Névre szóló fogasa a Házban csak a képviselőnek van, — a generális elértette a célzást és 1887-ben mandátumhoz segítette Mikszáthot.

Hogy a politikában *csak* tekintély lett, nem tényező, annak magyarázatát megadja Sainte-Beuve a Saint-Simon visszaemlékezéseihez írott előszavában: «Van a megfigyelőképesség metsző élességének, az erkölcsi felháborodásnak, a tehetség lendületének olyan fokozata, amely kizárja a politikai elővigyázatot és ügyességet. Akinél ez megvan, az csak egy dologra alkalmas: hogy följegyezze, megértse és megítélje azt, amit mások tesznek». Ő tehát, akiben a megfigyelőképesség borotvaéles volt, nem lett cselekvő politikus, csak kontempláló tekintély, nem is annyira a politikában, mint inkább a politikusok közt. *A t. Házból* című karcolatai, amelyeket Scarron névvel jegyzett, hatalommá tették őt a folyosón és a klubban. Ő kegyeket tudott osztani, újonc politikusokat ki tudott emelni a névtelenség homályából, néhány vonással komikummá tudta torzítani a honatya pátoszát; gyakran a Mikszáth jószívén, vagy rosszmáján múlott, hogy valaki a politikai élet szereplője, vagy pedig figurája lett.

Barátai — és voltak rajongó barátai — azt mondták: egy félbenmaradt magyar Bismarck; megkarmolt ellenfelei azt mondták: a kormány bérence. Ő pedig — egy cseppnyi kaján megvetéssel a szívében — tovább rágta a szivarja végét.

Szerette a t. Házat, mint valami megszokott klubot; csakugyan ott volt együtt Magyarország legjobb férfitársasága. Önérzete azonban nem a politikába, hanem az irodalomba eresztette gyökereit. A kritikát még dicséret alakjában sem fogadta el akárki fiától. És midőn a Jókai-jubileum idejében szóba került, hogy a költőfejedelemből titkos tanácsost kellene csinálni, Mikszáth hozzátette: És Petőfiből udvari tanácsost.

Ő a pesszimista szemével nézte az ország jövőjét. Régóta látta a felhőket, amelyek feketén és némán vonultak fel a magyar ég alján. Mind a dinasztia, mind a nemzet tragikus tévedésben vannak az ország fennmaradásának alapföltételeit illetően. A magyar nép legmagyarabb része szabotálja a dualisztikus államrendszert, az uralkodóház pedig abban a hitben él, hogy ellensúlyoznia kell Rákóczi és Kossuth népét a katolikus szlávokkal. A kormányok csak a nemzetiségi kerületek támogatásával tudnak nemzeti politikát csinálni : farkasokkal őriztetik az aklokat. De mindez nem politika, csak asztali beszélgetés és a vacsorázók sokkal bölcsebb emberek, semhogy a Holnap kedvéért megrontassák maguknak a Mát, mikor a Mával együtt jár a fatálas sült, a tarokk és az Upmann-szivar. Egyébként is az egész hatvanhetes politika az időnyerés politikája volt. Többé-kevésbbé mind függetlenségiek voltunk, de időt akartunk nyerni, míg a nemzet annyira megerősödik, hogy kezébe tudja venni a maga sorsát. Ez versenyfutás volt a magyar ember és a felvonuló viharfelhő között. Sajnos, a vihar gyorsabb lovon járt.

Gyönyörű, mély aranytónusú, lehelletfinomságú virágokat hajtott Mikszáth költészete a családi élet enyhe melegében. 1883-ban, újév napján, megesküdött a nógrádmegyei Mohorán Mauks Ilonával, farkasfalvi Mauks Mátyás földbirtokos leányával. Szeretnék a tisztelet leggyöngédebb hangján szólani, midőn megemlékszem Mikszáth Kálmánnéról, aki a magyar irodalomtörténetben szerephez jutott nők között a legértékesebbek és legszeretetreméltóbbak sorába tartozik.

Úgy képzelem, hogy Mikszáth Kálmán feleségének lenni nem lehetett nagyon könnyű hivatal. Mauks Ilona

azonban olyan tökéletes és lágy negatívuma volt a költő sokszálkájú egyéniségének, hogy együttvéve szerves egészet alkottak. Mind a ketten egy-egy tűnőfélben levő típus képviselői. A táblabíró, a kiskirály, akinek tudata alatt a férfi-csalhatatlanság és a férfi-mindenhatóság igénye él. A magyar úriasszony, aki első látásra mindenkiben a jóság, a tisztaság, a melegség fogalmait eleveníti meg. Művelt, olvasott nő volt, de ambíciói sohasem lépték túl a háza küszöbét. Tudott akarni, de nem kívánt külön egyéni életet élni, beérte azzal, hogy Mikszáth Kálmán felesége. Az élet élvezeteit pedig a gyermekszobában kereste. Az ura halála után visszaemlékezéseket írt, amelyek finoman, graciózusan és szomorúan ölelik körül Mikszáth Kálmán fejfáját, mint kúszó rózsabokor. Úgy látszik, valami Mauks-ős is járhatott a kasztáliai forrás tájékán, mert Mikszáth sógornője, a gyermekek Nelka nénije írt egy kötetre való igen szép gyermekmesét.

Házasságukból három fiú született: Jánoska, ifjabb Kálmán, Albert. Jánoskát ötéves korában elvitte a fekete angyal. A költő, akinek szívén sohasem hegedt be teljesen a seb, amelyet a kisfiú halála hasított rajta, annyira szerette és féltette másik két fiát, hogy szinte kegyelemre kiszolgáltatta nekik apai tekintélyét. Fantasztikus módon kényeztette őket és minden pedagógiai elmélet felborítása, ha az ilyen gyermekekből szorgalmas tanuló, fegyelmezett és kötelességtudó ember lesz. Pedig az lett belőlük!

A sorscsapások ugyan nem kímélték Mikszáthot; a fekete saskeselyű újra és újra májába vágta irgalmatlan csőrét. Az 1873-iki nagy kolerajárvány a temetőbe vitte édesanyját és midőn az ifjú Szklabonyára érkezett, az

üres szülei házban már csak Gyula öccsét találta, a haldokló kocsis és az Ipoly kutya társaságában. A vidám Gyula gyereket megvénítette a félelem és a fájdalom, arca ráncos volt és életkedve megdermedt, mint a pillangó a májusi fagyban. Mikszáth az esztendő végéig komor elvonultságában otthon ült és Törs Kálmán följegyezte, hogy éjjelenként kiment a csőszkunyhóba, ahol hajnalhasadásig elnézte a lobogó tüzet. Jókai Mór eljövendő utóda a piros parázsba bámul : lehet, hogy ez a magyar irodalom történetének egy döntő pillanata volt.

A kezdő újságíró évei a balsikerek, a csalódások, a reménytelenség és a kemény nélkülözések évei voltak. Jánoska halála lelki katasztrófaként zuhant rá. *A ló, a bárányka és a nyúl* című elbeszélésével megrázóan szép emléket állított kis halottjának. A szenvedés megnyitotta lelkének mélységeit, azokat a régiókat, ahol minden ember gyöngéd, jó, meleg és megértő. Lantja egyszerre mélységes emberi hangokat ad.

«A lélek a szenvedésekben megkapja azt a finomságot, mely megérteni tud és magát megértetni», — írja maga. Jókai Mór életrajzában arról elmélkedik, hogy a költőkirály pegazusa szívesebben járta a verőfényes magasságokat, mint az élet mélységeit. Szerinte a nagy Jókai még nagyobb lehetett volna, ha élete nem olyan kivételesen szerencsés folyású. «Nem volt soha a házában kis koporsó«, — mondja fájdalmasan.

Most azonban sétáljunk végig Mikszáth kertjén, vessünk futó pillantást a virágokra, amelyek itt teremnek.

1874-ben jelent meg első novellagyüjteménye, a kétkötetes *Elbeszélések*. A rákövetkező esztendőben mesékkel próbálkozott *Tündérvilág* címen. Az *Elbeszélések-*

ről nem igen vett tudomást a világ, gyermekmeséin pedig, mint későbbi ifjúsági iratain is, megérzett valahogyan, hogy megrendelésre készültek. A megrendelés nem azt jelenti nála, hogy Mikszáth nem tudott ellenállani a kiadója pénzének, hanem csak azt, hogy nem tudott ellenállani a rábeszélésnek.

A sikertelenség elkedvetlenítette ; hosszas hallgatásba merült, közbe pedig hit és remény nélkül viaskodott a mindennapi kenyérért. 1878-ban új kötet fekszik a könyvesboltok kirakatában : *Még újabb fény- és árnyképek*, — írta : *Kákay Aranyos No. 3.* Az álarc mögött Mikszáth kerek ábrázata rejtőzik. Ismert emberek arcképvázlatait közölte, nemcsak politikusokét, hanem írókét, színészekét is. A várt visszhang ezúttal is csökönyösen elmaradt. A *Kákay Aranyos No. 3.* álnevet Szegeden is használta, midőn megírta az árvíz pusztításait és kritika alá vette Tisza Lajos királyi biztos szegedi udvarát. Ismeretlen és jelentéktelen vidéki urak gyöngéit csipdeste, vívótőre elé szólítva a mezei szöcskéket. A költő útban volt önmaga felé, de még nem tudott összetalálkozni az igazi Mikszáth Kálmánnal.

Az 1881-ik esztendő végre meghozta az első siker mélabús mámorát. A szegedi Endrényi-cég kinyomatta *A tót atyafiakat.* A költő, aki egy-két száz forint előlegen kívül nem sokat várt új könyvétől, Törs Kálmán tanusága szerint Herkulesfürdőn tudta meg, hogy ő tegnapról mára híres ember lett. A könyv négy elbeszélése közül a *Lapaj, a híres dudás* címűben találta meg első ízben Mikszáth önmagát. A költő felvonult a Parnaszszusra és diadalszekere előtt Lapaj lépkedett kevélyen és fújta a dudáját. Lapaj afféle tót Orfeusz, istenek kegyelméből való dudás, aki olyan csudaszépen játszik, hogy

elkeseredett riválisai bicskával hasogatják szét a saját dudájukat. Lapaj egész érzelmi életét a művészetében éli ki és hideg, gőgös önzéssel zárkózik el a profán világ elől. A novella tárgya: hogyan olvad meg mégis a kemény szív egy emberies érzés enyhe tüzén.

Honnan jött ez a költő? Kitől tanult meg írni? Bizonyos, hogy Jókai iskolájának növendéke. Ő maga Macaulayt említi, mint akitől színezni tanult volna. Egyízben hálával emlékezik meg Daudet-ről is, korának divatos, de azért értékes elbeszélőjéről. Valószínű, hogy Dickens és talán Bret Harte is befolyással voltak rá. De ez csak olyan dolog, mint mikor a rajnamelléki rizling-venyigét elültetik a Badacsonyon: balatoni bor lesz belőle.

A tót atyafiak azonban még csak hajnalpirkadás számba mentek. Az ég alja kitüzesedett, valami közeledik, de nem tudni még, micsoda. *A jó palócok* megjelenésekor Mikszáth Kálmán csillaga ragyogva emelkedett az irodalmi láthatár fölé. Az akkori kritika jó kifejezést talált az új novellák jellemzésére: népballadák prózában! Valami őseredeti üdeség és szomorú báj szólalt meg bennük, amely elragadta a közönséget és lefegyverezte a kritikát. *A néhai bárány, Bede Anna tartozása, Péri lányok szép hajáról, A királyné szoknyája, A gyerekek,* — úgy hatottak az olvasóra, mintha falusi kertek egyszerű rezedáit, muskátlijait és violáit égőszínű, pompás új köntösbe öltöztetve, orchideákká finomodva látná viszont.

Nyilvánvaló, hogy a költő nem kedveli a komplikált jellemeket, legszívesebben a naív lelkeket festi, parasztokat és félurakat, együgyű öregeket, okos gyermekeket és újból és újból a serdülő szűzet, aki még a tudatlanság

árnyékában jár, de viruló arcán már érezni az első szenvedély forró fuvallatát.

A *t. Házból* írt karmoló és simogató rajzokat, közbe visszaemlékezett a tekintetes vármegyére és kiadta *Az apró gentry és a nép*, majd *Nemzetes uraimék* című könyveit.

A *Nemzetes uraimékkal* írta meg első regényét. A kritika megállapította, hogy nem vérbeli regényíró: «kompozíciója zilált, meséje vézna és terjengős». Mikszáth, aki nem hajolt meg sem az esztétikus, sem az esztétika előtt, azt mondta: az erdei fának nem lehet törvénybe adni, hogyan susogjon a lombja. Egyébként pedig azt vallotta, hogy a nagy mesemondók ideje egyáltalában lejárt. Hugo Victor, Dumas, Jókai voltak az utolsók, több nem is fog születni. (Úgy látszik, hitt valami tellurikus változásban, amely a néplélek mélységeiben végbement és betemette a mesemondás ősi forrásait.)

Annyi azonban bizonyos, ha «vézna és terjengős a meséje», az olvasó egy pillanatra sem fárad bele, mert nagy kerülőkkel, de mindig a hegyipatak frisseségével csörtet előre, a partján pedig özönével terem a kábítóan szép vadvirág.

Nemzetes uraimékat értékessé teszi a főhősnek, Mácsiknak, a nagyerejűnek, rajza. Mácsik körülbelül olyan tragikomikus züllésben mutatja a kis gentryt, mint Cervantes Don Quijoteja a kalandos lovagok rendjét. Magyar és nem spanyol nemes lévén, Mácsik rögeszméje természetesen a pörösködés; ősi jusson egy egész vármegyét keres az államon. Midőn a szabadságharcban hősi halált szenved, utolsó szava: «Harminckilenc az aktacsomó!»

A később megjelent *Beszterce ostromának* hőse is

emlékeztet Don Quijotera, de Mácsik, a nagyerejű, annyiban fölötte áll, hogy ő is, miként a híres manchai lovag, egy egész osztály hóbortos képviselője, míg Beszterce ostromlója végleg elszakadva korától, csak a saját rigolyáinak képviselője.

1886-ban jelent meg a *Lohinai fű* és ebben az elbeszélésben Mikszáth író művészete már teljesen magára eszmélt. Most már remekül tudja azt, ami rajta kívül senkinek sem sikerült ennyire : gyönyörködtető, bájos formában megrázó, tragikus történetet mondani.

1894-ben alkotóereje és dicsősége zenitjén áll a költő. *Az eladó birtokot* nyomon követi *Szent Péter esernyője* és *Beszterce ostroma*. Császár Elemér szerint *Szent Péter esernyője* a költő legnépszerűbb, *Beszterce ostroma* pedig legérdekesebb könyve. Beöthy Zsolt őt a maga korában a világ első humoristájának tartja. Várdai Béla úgy vélekedik, hogy Mikszáth humora, a nélkül, hogy vesztene férfiasságából és édeskés lenne, a Dickens humoránál is derűsebb.

Két évvel később megint megszólal a haláltánc csimpolyája : a költő megírja *Kisértet Lublón* című hátborzongatóan mulatságos elbeszélését. Ebben a kötetben lát napvilágot két rövid novellája : *A németke* és *A piros harangok*. Ha emberi alkotásra egyáltalán alkalmazható ez a kifejezés, akkor ezek *tökéletes* művek. *A kaszát vásárló paraszttal* és még egész sorozat Mikszáth-novellával együtt az irodalmi ötvösművészet remekei, nem kevésbbé értékesek Benvenuto Cellini munkáinál.

1897-ben adta ki a *Gavallérokat*, a rákövetkező esztendőben az *Új Zrinyiászt*. Úgy lehet, akkoriban valami keserűvizű forrás szakadt bele a szelíd Bágy-patakba. Az *Új Zrinyiász* ötlete pompás, — egy úgynevezett

világsiker magja rejlik benne — feldolgozása szikrázóan szellemes, a könyvben a költő megérett művészetének sok jelessége érvényesül,— de mi jobban szerettük volna, ha *más* történelmi alakot tesz meg szatírája hősévé. A honfoglalás óta szakadatlanul folyt a magyar vér a harctereken, de ezer esztendő óta a legszebb, a legmonumentálisabb katona-halál gróf Zrinyi Miklósnak jutott osztályrészül. Az ő mártírságának páthosza, nem a nemzeti kegyelet okából (ilyen szempontból nem szorul védelemre a költő !) — csak művészi okokból, semmi alakjában nem bírja el a tréfát. A könyvnek azonban igen nagy sikere volt.

De azután egyszerre, mintha csak az elmúlás hűvös lehellete csapta volna meg a költő szívét, újabb kötetein mélabús címek jelennek meg. *Öreg szekér, fakó hám, Mikor a mécses már csak pislog, Világít este a szentjánosbogár is.* Címében nem, de hangjában lemondó *A vén gazember* is, amely négy esztendővel a költő halála előtt jelent meg. Mikszáth virágoskertjének őszirózsái !

1907-ben adta ki *Jókai Mór élete és kora* című kétkötetes művét. Érdekes pillanat : a párduc szembekerül az oroszlánnal ! Mikszáth irodalmi ősének tekintette Jókait, könyvével háláját és kegyeletét kívánta leróni. De az az ambíció is fűtötte, hogy annyi száraz életrajzi és irodalomtörténeti adat felhalmozása után, annyi üres és túlzó panegirisz után, végre megelevenedjen egy nagy költő alakja és megelevenedjen a miliő, amelyben élt és alkotott. Ez a szándéka teljesen sikerült. A gyönyörű munkának azonban van valami fogyatkozása. A szerző elhagyott valamit, ami pedig teljessé tenné a költőkirály arcképét. Csak annyit, amennyi a festett

portrén a szemöldök. Egy sötét csík keresztbefut a homlokon és összefogja, befejezi, megmagyarázza az arc vonásait. Ez az *egy* vonal hiányzik Mikszáth Jókai-képéről és így, bár minden ecsetvonása mesteri, az arckép nem befejezett, nem is meggyőző hatású.

Az író bemutatja az alkotó titánt és bemutatja a szánalmasan gyönge embert. A két alakhoz külön színeket használ, a két színcsoport szép és igaz, de nincs, ami összekötné a kettőt. Önkéntelenül megszólal a szkepszis: Ilyen nagy költő hogyan lehetett ennyire gyönge ember? Ilyen gyönge ember hogyan lett ekkora nagy költő?

A kiegyenlítő magyarázatot talán abban kellene keresnünk, hogy Jókai igazi életét a fantáziájában élte, amely a világ teremtése óta egyike volt a legnagyobb emberi fantáziáknak. A reális világban idegen volt, abban hontalanul és tehetetlenül csetlett-botlott: Homunkulusz, akinek összetörték az üvegburáját! Képzelete örökké ízzó kazánjai felfűtötték minden életenergiáját, a polgári valóságban valami bágyadt álóméletet élt és aki gyöngének találja Jókait, az embert, az egyesítse Jókaival, a költővel, együtt kiadnak egy hatalmas egyéniséget.

Mikszáth utolsó két műve két hosszabb regény: *A Noszty-fiú esete Tót Marival* és *A fekete város.*

Minden öregedő költő fokozódó műgondot fordít a nyelvére. Mikszáth költői nyelve mindig egyéni, színgazdag és üde volt, — talán soha még íróra nem használták annyit az *üde* jelzőt, mint őreá — de most már valódi nyelvművész. Mindig kedvelte a lírai hatásokat és gyakran csempészett a prózájába ritmikus részeket. Rubinyi Mózes a *Club és folyosó* című kötetben, ahol

a budai királyi vár építéséről van szó, a következő lappangó verssorokat találja:

Építik a — várat
nagy sürgés — forgással,
építik — építik,
míg csak meg nem — únják.
Kilencvenhét — pallér
a téglákat — rakja,
ezerszáz — napszámos
váltig — adogatja.
Harminc ács — fűrészel
húsz kovács — kalapál
s ezalatt a — kertben
kilenc — kertészlegény
rezedákat — ültet.

A politikai pletyka akkoriban arról akart tudni, hogy a király, ha majd kiépült a budai várpalota, sokat fog Magyarországon lakni. Ezt a naív hitet Mikszáth, finom iróniával — a népmese köntösébe öltöztette.

Utolsó műve, *A fekete város*, akkor jelent meg könyvalakban, midőn a költő már maga is lakója volt annak a fekete városnak, ahol mindannyiunkat várja a kész kvártély. 1910 május 28-án halt meg és csak egy újabb Mikszáth tudott volna olyan szívettépő mesét mondani az elárvult íróasztalról, mint aminőt ő mondott Jánoska fia elárvult lováról, bárányáról és nyúljáról. A babérág, amely ifjúkora óta kínálkozott neki, rákerült a koporsójára.

Teljes életű embereknél gyakran találkozunk a dolgok bizonyos körfutásával. Mikszáth mint nógrádi birtokos kezdte és úgy is végezte életét. Mert hiába nagy

író az ember, hiába híres képviselő, az igazi uraság mégis a horpácsi kúria és a hozzávaló pár száz hold föld. Élete alkonyán különben is megváltozott; neki, aki sohasem törődött a földi javakkal, egyszerre vagyongyüjtésen járt az esze. Hogy legyen mit hagynia a Jánoska testvéreinek!

Abban, amit sikernek, dicsőségnek szokás nevezni, bőven volt része. Tudományos Akadémiánk elismerése is végigkísérte fényes útján. 1889-ben levelezőtag lett, 1908-ban Beöthy Zsolt jelentése alapján elnyerte az akadémiai nagyjutalmat, 1910-ben, kevés idővel a halála előtt, az Akadémia I. osztályának tiszteleti tagjává választották.

Még egy kérdésre szeretnék választ találni. Mi maradt meg az új nemzedéknek Mikszáth költészetéből?

Soha még a Ma a Tegnaptól nem választotta el magát olyan élesen, mint a mi korunkban. Az idők árja kettétépte életünket, mint a megvadult hegyi patak a rétet. A jelen időt a multtól a háború széles és járatlan sivatagsávja választja el, — a pusztulás, a kiábrándulás, a terméketlenség zónája.

Nekünk, őszülő fejűeknek, tulajdonképpen két külön élet adatott. A háború előtti és a háború utáni. Ami belőlünk visszamaradt a sivatag túlsó oldalán, a saját ifjúságunk, azt ma már szinte történelmi távolságból látjuk. Azt merném mondani: a mi ifjúságunk közelebb esik a táblabíróvilághoz, mint a Mához.

Ha Mikszáth Kálmán ma föltámadna, merőben idegen világban találná magát. Az élet ritmusa más lett. Az egyén vesztett a fontosságból, az önbecsülés lefokozása megnyilatkozik a divatban, az öltözködésben, a zenében, a táncban, egyéb szórakozásainkban.

Az igazi költőhöz azonban nem ér föl a divat sekély hullámverése, ő kívüle áll az időnek és térnek. Mikszáth igazi költő. Ha nem merünk hinni magunknak, hihetünk azoknak, akik tizenkét idegen nyelvre fordították egyes műveit. A fordítók közt találjuk Oszkár svéd király és Coppée nevét. A *Szent Péter esernyője* elbájolta és meghódította az egész angolszász világot.

Ami ilyen nagy hatást tud tenni az emberekre, az csak nagy erő lehet. De történt már gyakorlati kísérlet is, hogy a Tegnap költőjét áthozzák a Mába. Mikszáth több elbeszélését dramatizált formában színpadra vitték és döntő nagy sikert értek el. A háború utáni nemzedék tehát megérti és szereti Mikszáth géniuszát.

Világrengések túldörgik a madáréneket, de ha elült a veszedelem, új tavasz jön és újra szól az ének. A palóc fülemüle megint dalol és fog is dalolni, míg magyar ember kezében magyar könyv lesz.

(1928.)

MIKSZÁTH KÁLMÁNNÉ

Ki tud valamit Mikszáth Kálmánnéról? Senki, vagy alig valaki. Ő az az asszony, akit Thukydides négyszáz esztendővel Krisztus születése előtt a legjobbnak nevezett, mert legkevesebbet beszéltet magáról.

Kissé meg is hökkenek, midőn nevét itt látom a cikkem fölött... illő dolog egyáltalában, hogy újságba írjak egy úriasszonyról, aki sohasem akart egyéb lenni, mint feleség és anya? Az előretörő nyilvánosságot azonban nem lehet többé visszaterelni. Az ünneplő kedv mostanában annyi fáklyát gyujtott a nagy palóc körül, hogy nem maradhat homályban az, aki legközelebb áll mellette.

Mikszáthnénak lenni dicsőség, de bizony nem könnyű hivatás. A nagy költő ugyanis hét országban a legjobb szívű ember, alkalmazkodni azonban nem tudott soha. Ő a Deák Ferenc véréből való szemlélődő bölcs, ő maga ősegészségű lelkének ázsiai mélységeiből merít és ezért a tulajdon szemében éppoly csalhatatlan, mint maga az élet. Az ő hetvenedik ősapja talán maga Buddha volt, akit ülve szokás ábrázolni és akinek kezéből csak tévedésből felejtik ki a hosszúszárú pipát. Mikszáth természetének ősi és hajthatatlan szivósságát jellemzi az a gyönyörű adat, hogy miután

sok évig élt Szegeden és egy emberöltőt töltött Pesten, ma is erősen palócos tájszólással beszél még. Pedig azóta hány bánsági sváb gyerek kapott rá a szegedi beszédre és hány pesti ember felejtette el Amerikában a magyar szót! Tévednek, akik azt hiszik, hogy Mikszáth alkalmazkodni tudott a politikában. Ő sohasem alkalmazkodott, csak voltak időszakai, mikor nem vette komolyan a politikát; ennyi az egész. Az ilyen ember az otthonában is keleti bölcs, azaz pátriárka, fejedelem, sőt egy kissé Dalai láma; szerény, de megföllebbezhetetlen; békés, de csalhatatlan; bőkezű, de mindig kritikán felül álló.

Van Mikszáth Kálmán életében és költészetében valami, ami édes, tiszta és meleg benyomást tesz. Egy láthatatlan, szorgalmas erő röpdös körülötte, mely finom és lágy selyemszálakkal fonja körül az ő férfias és különös egyéniségének ágas-bogas szögleteit. Ez Mikszáth Kálmánné befolyása.

Mikszáthné egyáltalában a legnőiesebb nők egyike, akivel életünkben találkozhattunk. Egyszerű, szerény, szinte keresetten szürke, mint a fülemüle, de azért akaratlanul is rögtön maga felé vonzza az emberek tiszteletét és rokonszenvét. Öreg emberek is, ha meglátják, az édesanyjukra gondolnak és azonkívül még sok mindenre: régi úriházak kedves, bolthajtásos szobájára, hófehér vászonholmikkal telt fiókos szekrényekre, muskátlis virágágyakra és könnyet szárító, fájdalmat enyhítő lágy és jóságos kezekre.

Mikszáthné idejében megértette, hogy aki Mikszáth Kálmán hitvese, az azonkívül nem lehet semmi. Tehát bölcs és hajlékony alkalmazkodással az ura árnyékává szegődött, a költő visszhangjává lett. Legkevésbbé sem

becsüli túl Kálmán tehetségét, senki sem tudja találóbban megítélni egyes alkotásait, mint ő, de azért mindegyiket szereti és gondozza, mint a jó kertész a virágait, legyen a neve rózsa, vagy rezeda. Mikszáthné maga fölötte elmés és érdekes társalgó, de ha társaságban van, mindig az urát beszélteti. Pompásan ír; láttam tőle leveleket, amelyek telve vannak ötlettel, színnel és frappáns megfigyelésekkel. De nyomtatásban még nem olvastam tőle semmit.

És ez is jellemzi őt: midőn róla akarok írni, egyre az urán jár az eszem.

Mert Mikszáthnénak nem azért adott fantáziát, elmésséget és akaraterőt a sors, hogy híres és ünnepelt asszonnyá legyen, hanem azért, hogy fáradhatatlanul nyomon kövesse az urát és hogy olykor bölcs kerülő utakon eléje is vágjon. Mert nem könnyű ám a keleti bölcs útjain eligazodni. Ő a maga fejével gondolkozik és magyarázat nélkül megteszi azt, amit kigondolt.

Azt mondja, példának okáért:

— A gyereket szeretettel kell nevelni. A gyereknek jó, ha sokat játszik. Tanulnia is csak játszva szabad.

Ezt más apa is mondta már, tudtommal azonban Mikszáth volt az első, aki le is vonta elméletéből a következtetéseket, mégpedig úgy, hogy bérletet nyitott kis fiainak a játékosboltban, vigyenek el onnan mindent, amit megkíván a szemük; nyilvános iskolába nem engedte őket, és ha otthon könyvet látott a kezükben, szigorúan rájuk szólt, hogy: takarodjatok rögtön játszani!

A pedagógus felfogása szerint az ilyen gyerekekből okvetlenül országdúló emberek lesznek, akik egy-

kor vérrel mázolandják pirosra a honi eget. Mikszáth Kálmán nevelési rendszere azonban fényesen bevált. Ifjabb Kálmán és Berci — ma már a maga lábán jár mind a kettő — kitünő eredménnyel vizsgáztak, a mellett nemcsak gyöngéden szerető fiúk, hanem ami a legcsodálatosabb, szigorúan fegyelmezett életű ifjak. A költő egykor teljes megnyugvással testálhatja rájuk nevének dicsőségét.

A keleti bölcs az ő látszólag kacskaringós útján megint csak elért a célhoz. Elért, mivel alkalmasint számításba vette a csendes és szívós terelő erőt is, melyet az anya gondossága képviselt. Ez a gondosság nevelő tendenciát tudott adni az apa kényeztetésének, fel tudta kelteni a fiúk ambícióját, titokban tanítókat járatott a házhoz és meglepte és elragadta az egész családot a sikerekkel, melyeket fiaival eléretett.

Ennek az anyai gondosságnak — minden jó asszony anyja is az urának — köszönheti némileg Mikszáth Kálmán is, hogy könnyű lábbal feljutott a magyar irodalom legmagasabb hegycsúcsára. Az ünneplés, melyben a magyar közönség kedves íróját részesíti, akkor lesz csak teljes, ha minden babérág mellé, melyet Mikszáthnak nyujtunk, a tisztelet egy néma kis virágát küldjük Mikszáth Kálmánné számára.

(1910.)

KISS JÓZSEF

Vén zsidó volt már ifjúkorában is — és öregkorában is zseniális és szeretetreméltó gyermek maradt. Szellemes és kesernyés arcú, örökké fáradt és soha pihenni nem tudó kis ember volt, akinek lelkében a fülemile fészkelt.

A velem egyívású írói nemzedék, melynek első próbálkozásai összeestek az ő fényes sikereinek idejével, olyan áhitatos tisztelettel tekintett föl hozzá, mint az egészen nagyokhoz szokás. Vérbeli magyar költőnek, a Balassa Bálinttal megindult lírikus lánc egyik szemének tekintettük, és abban, hogy költeményeinek tárgyát nagy előszeretettel választotta a zsidó népéletből, valami érdekes különlegességet láttunk, amely új színekkel gazdagítja költészetünket. Igaz, mindez még a szabadelvűség aranykorában történt, midőn azt hittük, végleg elintéztük az emberben a zsidót, ha nem beszélünk róla többet.

Bizonyos, ő maga igen távol volt attól, hogy buzgó zsidó legyen, sőt, hogy egészen őszinte legyek : nem is ismertem embert, aki annyit szidta volna a zsidókat, mint ő, bárha zsörtölődésének mindenkor valami családias mellékíze volt.

Az ő igazi rokonai nem a zsinagógák szomszédságában, hanem Apolló berkeiben laktak. Heineval ro-

konságot tartott, de nem azért, mert zsidó, hanem mert költő volt.

A dal isteni adományát szerfölött megbecsülte magában is, másban is. Ha írt, akkor az alchimista titokzatos láza vett rajta erőt. Abban is nemes mesterségének tisztelete nyilatkozott meg, hogy nehezen, a géniuszával viaskodva alkotott és hogy a renesszánszmester töprenkedő műgondjával csiszolgatta művét. Keveset szült, de oroszlánokat.

Mint szerkesztő, nagyszerű és rettenetes tudott lenni. A magyar nyelv az ő polémiáiban finom, fényes és gyilkos vítőrré lett. Mindenrendű és rangú filiszterrel szemben napoleoni gőgöt mutatott ; a dilettánst, ha Apolló isten közelébe furakodott, elevenen meg tudta volna nyúzni ; az ifjú tehetség együgyű kapkodásaiból azonban rögtön kiérezte az oroszlánkarmokat, és értett hozzá, hogy jól alkalmazott dicséretével fölvillanyozza az élhetetlen kezdőt.

A mi írói nemzedékünkből többen igen sokat, némelyek szinte mindent az ő elmés, eredeti, a szöget mindig fején találó jótanácsának köszönhetnek.

A sors egészben véve mostohán és fukarul bánt vele : ami fény és ragyogás volt az életében, az költészetéből sugárzott reá.

Költő volt. Magyar költő. Ha tetszik : magyar-zsidó költő. Magyar keresztények és magyar zsidók egyforma jusson kísérhetik utolsó útján, csak a nemzetköziek felekezete maradjon távol Kiss József ravatalától, ha nem akar kegyeletsértést elkövetni.

(1922.)

FARKAS PÁL

Az erkély alatt, ahol ezeket a sorokat írom, hosszan elnyúló hullámok szaladnak a partnak. A tenger énekel és ez jó kísérő zene, mikor az ember egy ifjan elhalt barátjára gondol. Farkas Pált én egyetemi hallgató korában láttam először. Az egész ember akkor csupa kíváncsiság volt ; izgatott, támadó, olthatatlan kíváncsiság, amely a maga diákos mohóságával kómikusan hatott, de imponált is, mert a vérbeli író igazolványa volt. Ez a kíváncsiság nem az élet élvezeteinek, hanem — ha szabad így mondanom — absztrakt értékeinek szólt.

Már akkor két feltűnő tulajdonságot találtunk benne : egyik az óriás, szinte már abnormis emlékezőtehetsége, amely elraktározott mindent, amit betűéhségében összeolvasott és egyebek közt arra is képesítette, hogy fejében tartsa Jókai Mór minden elbeszélésének címét, meséjét és hőseinek nevét, — a másik az ő hihetetlenül aktív és kimeríthetetlen munkakedve, amelyről nekünk, tépelődve dolgozóknak, sejtelmünk sem volt.

Hamarosan harcostársak lettünk a politikában és kollégák a szerkesztőségben. Nem jósoltam neki valami nagy sikereket a pártpolitikában, mert tudtam, hogy

túlságos merevséggel ragaszkodik elveihez, — hiányzott belőle a lelkiismeret diplomáciai ruganyossága.

Nem tartozott azonban az igazság fanatikusai közé ; az ő igazságszeretete inkább passzív természetű volt : ő egyszerűen nem értette meg a hazugságot, értelmetlenül nézett farkasszemet még a társadalmi életben elfogadott, sőt mellőzhetetlen udvariassági füllentésekkel is.

Az egyébként szikrázóan szellemes szalónember fatális csökönyösséggel a nevén nevezett minden gyereket és olykor valóságos pánikot keltett a szókimondásával.

Mint a szászvárosi kerület képviselője, tagja lett az országgyűlésnek és a vezér, gróf Tisza István, hamar felismerte a nemzeti munkapárt enfant terrible-jében a bátor és tisztalelkű férfit és befogadta szűkebb baráti körébe. Boldog házassága mellett ez a barátság adott Farkas Pál életének igazi mélységet és értéket.

Csonka lenne a silhouette, amelyet róla készíteni akarok, ha hallgatással mellőzném az ő zsidó voltát. Meggyőződéses zsidó volt, hallani sem akart arról, hogy elhagyja őseinek hitét, pedig e részben — tanu vagyok rá — kísértéseknek volt kitéve.

Talán meglepően hangzik, pedig valóság, hogy éppen a zsidó voltából nőtt ki az ő erős és harcias ellenszenve mindennemű radikálizmussal szemben. Ő ugyanis azt vallotta, hogy a mi speciális magyar viszonyaink mellett mindenféle forradalmi mozgalomnak előbb-utóbb antiszemita mozgalommá kell fajulnia. A forradalom, bármilyen jelszavakból induljon is ki, gyökereivel a gazdaságilag gyöngébb rétegek írigységéből táplálkozik ; a tervszerű propaganda ideig-óráig ugyan megtévesztheti ezt az írigységet az objektumát illető-

leg, végül azonban ez minden körülmények közt meg fogja találni a maga természetes és igazi célpontját és a zsidóság ellen fog támadni, amely köztudomás szerint a népességnek gazdasági szempontból leginkább irígylésreméltó rétege. Ha Magyarországon a zsidók csinálnak forradalmi propagandát, akkor az nem egyéb, mint a faj öngyilkossági kísérlete.

Farkas Pál politikai pályájának tartalma : a forradalom elleni harc. Ezért agitált a Társadalomtudományi Egyesület alapítása mellett, ezért lett gróf Tisza István hű és lelkes katonája, ezért vett részt a Magyar Figyelő szerkesztésében, ezért mondott száz beszédet, írt ezer cikket.

Évekkel az őszirózsás forradalom előtt ő már kongatta a vészharangot és egyenként kipécézte a nyilvánosság előtt a jövendő «forradalmárokat». Nevezetes, hogy maga gróf Tisza István sem hitt mindig a Kasszandra-jóslatokban és úgy találta, hogy Farkas eltúlozza némely jelentéktelen ember fontosságát.

Midőn azonban a forradalom tüzei kigyulladtak, kivétel nélkül Farkas Pál ellenlábasai voltak a gyujtogatók. A logika szabályai szerint talán mégis gróf Tiszának volt igaza, az emberek csakugyan jelentéktelenek voltak, a történelmi események azonban erre a boldogtalan országra nézve felfüggesztették a logika érvényét és így testet ölthettek Farkas rémlátásai.

Miként a vele egyívású nemzedék értékesebb tagjainak általában, neki is több érzéke volt a gúny, mint a pátosz iránt. Hogy mit érez a hazája iránt, azt sohasem mondta meg, midőn azonban a kirobbant világháború tüze belekapott a monarchia fedelébe, ő egyike volt az elsőknek, akik a harctérre siettek. Ország-

gyűlési képviselő volt, hírlapíró, semmi sem volt természetesebb, mint hogy felmentesse magát. De ő egy kicsinylő legyintéssel hárította el magától ezt a gondolatot. Nem is irodában, nem kórházban szolgált, hanem künn a fronton, ahol az ágyúk bömböltek. A tiszttársaitól tudjuk, hogy mintaképe volt a kötelességtudó és hidegvérű katonának.

Egyszer meg is sebesült, de ezt eltitkolta, valósággal szégyelte. Sajnos, a harctérről hozta haza annak a betegségnek csiráját is, amely megőrölte hatalmas életerejét.

Betegágyán sem vesztette el humorát és midőn később mégis árnyék borult a lelkére, nem a saját elmulásának gondolata, hanem a magyarság szégyenletes összeomlása fájt neki.

E sorok írója, aki egykor az élet küszöbén köszöntötte a duzzadó vitorlájú conquistadort, abban a szomorú kitüntetésben részesült, hogy ravatala fölött utolsó istenhozzádot mondhatott neki jóbarátai nevében.

Úgy látszik, az embereket mi csak a haláluk után ismerjük meg. A halál pillanatában lehull az álarc, lehull minden, ami idegen, fölösleges és véletlen volt s a halott megmutatja a világnak igazi ábrázatját. Farkas Pál alakját megnövesztette és megszépítette a halál. Aki előttünk a koporsóban feküdt, az pompás tehetség, szikrázó szellem, nagyszerű vérmérséklet, arany szív és kristálytiszta jellem volt.

Az író hagyatéka, ha a szerencsésebbek közé tartozik : egy név, amely az emberek szívében él és egy csomó könyv. Farkas Pál számára rögössé tette az írói pályát az a körülmény, hogy édesapja a nagy magyar

kiadók egyike. «Neki könnyű !» — mondták megértő mosollyal írótársai és ez a «neki könnyű» síkos jéggel borította be előtte és szinte megmászhatatlanná tette a Parnasszus lejtőjét. Ha egy lépést fölfelé tett, egyet visszacsúszott. Első munkái nem zavartak sok vizet. De aztán váratlanul beleszólt a dologba Valaki, akié a döntő szó : a közönség. Farkas írásai kapósak lettek, az író máról-holnapra népszerű lett, még pedig írótársai, bírálói, sőt apai kiadójának feje fölött.

Ez a fokozatos és rohamos népszerűség egyébként együtt járt az író belső fejlődésével. Megfigyelhető, hogy későbbi műveiben fantáziája mindjobban kitüzesedik, merészebb szárnyalással mind magasabb régiók felé kalandozik, elbeszélő módszere pedig mindjobban megragadja és fogva tartja olvasóinak érdeklődését.

Versek kivételével minden költői műfajjal megpróbálkozott, a novellával csak úgy, mint a regénnyel és drámával. Színműveivel elérte azt a maximális sikert, amit vérbeli elbeszélő a színpadon elérhet. Az igazi Farkas Pál a novellákban és regényekben lép elénk. Igen erős szatirikus vénája volt és naplóformában írt elbeszéléseinek, amelyeknek sorozatát *Az önkéntes naplója* nyitotta meg és amelyek mókás kommentárral kísérték az élet némely jelenségeit, köszönhette első, országos derültségtől kísért irodalmi babérait.

A mai regényirodalom főtárgya, a szerelmi élet mélységeiben való búvárkodás, nem érdekelte túlságosan. Őt a nagy tettek emberei vonzották, különösen azok, akiknek energiáját emberfölöttivé fűti valamely fanatikus hit, legyen az akár vallásos, akár politikai természetű.

Forradalmi korszakok embereiben és eseményeiben találta meg a földi élet legnagyobbszerű és megírásra leginkább méltó jelenségeit. Ez, ha visszaemlékezünk az ő politikai és hírlapírói állásfoglalására, ellentmondásnak látszik. De csak látszik, mert a valóságban Farkasnak nem a forradalom, mint az elnyomottak ultima ratiója, hanem a korabeli magyar forradalmárok léha munkája ellen volt kifogása. Ő azoktól, akik tragikus időkben a kezükbe merik ragadni egy nemzet sorsát, megkívánta a tiszta meggyőződés, a férfias bátorság és az áldozatkészség erényeit és fölháborítónak találta azt a nyegleséget, amely a sérthetetlenséget biztosító újságírójelvénnyel a gomblyukában óhajtotta fölforgatni az országot.

Az angol alkotmányos és vallásos küzdelmek kora, az olasz szabadságmozgalom, mindenekfölött pedig a nagy francia forradalom állandóan mozgalomban tartották a képzeletét, mint a nap a maga bolygóit. Drámai rövidségű, nemes alaptónusra hangolt, pompásan beállított frappáns jeleneteket merített az emberiség nagy tragédiáiból.

A nagy forradalommal való beható foglalkozás gyümölcse lett A Francia Forradalom című kétkötetes műve, amely kimagaslik a hasonló tárgyú magyar munkák közül.

A francia forradalmon keresztül elérkezett Bonaparte alakjához, amellyel Farkas több munkájában is találkozunk. Napoleont egy százsoros cikkben úgy megjelentetni, hogy Napoleon maradjon, ahhoz már valódi művészet kell.

Későbbi éveiben, az író utazásai eredményeképpen, a Kelet napja teszi tündöklőkké és forrókká Farkas

írásait. Nagy előszeretettel választja úgy humoros, mint történelmi regényeihez és elbeszéléseihez ezt a hátteret és ugyancsak a Kelet termékenyítő hatása alatt írja meg legsikerültebb regényét, a *Mithradates kincsét* is. Az előadó művészete ekkor már annyira tökéletesedett, hogy hitem szerint csak korai halála akadályozta meg abban, hogy az egészen nagy elbeszélők sorába emelkedjék.

(1926.)

III. ARCKÉPEK

KOMÉDIA

GRÓF KEGLEVICH ISTVÁN

képviselőházi beszéd

A mindenki által elfogadott tételből indulok ki: az államilag segített színházak rossz karban vannak.

Már most szeretném megtoldani ezt a tételt azzal, hogy a szubvencionált színházak, de főleg a Nemzeti Színház süllyedése maga után vonta az egész vidéki, sőt mondhatnám, az egész magyar színészet hanyatlását.

Nálunk Magyarországon kultúrális, de különösen színművészeti dologban meglehetősen erős centralizmus van, mely a vidéket állandóan szoros függésben tartja a fővárostól. Ennek a centralizmusnak tulajdonítható, hogy a vidék nemcsak műsorát, szinpadi sikereit, színpadi tekintélyeit, de ami a fő, szinpadi erkölcseit és elveit is a fővárosból szállítja.

Ez a centralizmus hasznos volt addig, amíg a Nemzeti Színház uralkodott a maga nagy tekintélyével a vidéken s amíg a magasabb művészeti elvekre való törekvést sugallta a vidéknek. De amióta a Nemzeti Színház maga is hanyatlásnak indult, elvesztette tekintélyét, kiejtette kezéből a vezetés gyeplőjét és a gyeplőt felragadták az azóta támadt pesti színházak, amelyek szívesen hódolnak magasabb művészi elveknek is, de csak addig, amíg azok az elvek nem jutnak össze-

ütközésbe a pénztári sikerrel. Más szóval ma a magyar színművészetben pénztári sikerekre dolgozó színházak vezetnek.

Ennek a rendszernek sok erkölcstelen és káros következménye van. Az egyik az, ami már többször szóba került, hogy megindult Párizsból Budapestre és Budapestről a vidékre annak a műfajnak a behozatala, amelyet maguk a franciák is *cochonnerie*-nek neveznek.

Én nem akarom ezt a kérdést erkölcsi szempontból megítélni. Mint minden kultúrális dologban, itt is a nemzeti szempontot tekintem. Aki tudja, hogy a színház milyen hatalmas nevelő eszköz, nem kételkedik abban, hogy az az irány, amelyet Franciaországból importáltak, a jövő magyar nemzedék gondolkozásában nyomot fog hagyni.

Felvetem most már a kérdést: feltétlenül szükséges-e, hogy a mi vezető osztályunk családi erkölcseiben is léha, erkölcstelen generációt neveljen? Én azt tartom, egy kis nemzetnek, amilyen a magyar, amelynek élete tulajdonképpen állandó ostromállapot, a jövőben és talán a jövőben inkább, mint a jelenben, ép gerincű, egészséges férfinemzetségre van szüksége.

Megvallom, tisztelt képviselőház, az utóbbi időben nagyon foglalkoztatott a kérdés, hogy szabad-e egy ilyen szegény országnak, mint amilyen a magyar állam, a szántóföldön izzadó paraszt adófilléreiből budapesti színházak szutenálására költenie? Nagy barátja, rajongó híve vagyok mindannak, ami a művelődés körébe tartozik, de erre a kérdésre feltétlenül igennel máig sem mertem válaszolni. Az én válaszom a

kérdésre úgy hangzik, hogy ha a színház az, aminek ma mutatkozik, tudniillik : tisztán az előkelő társadalmi osztályok szórakoztatására rendelt mulatóhely : akkor az állam pénzéből egy fillért sem szabad ráfordítani, hanem ki kell szolgáltatni a magánvállalkozásnak.

Az állam költhet pénzt a színházakra, ha a színházak a nemzet érdekében bizonyos hivatást teljesítenek. Megpróbálom, hogy lehető röviden, szubvencionált színházaink emlékébe idézzem, mi volna nemzeti missziójuk és megpróbálom szintén röviden megbírálni, hogy mennyiben tesznek eleget ennek a hivatásuknak.

Nézzük az Operaházat.

Igénytelen meggyőződésem szerint ennek a műintézetnek csak egy célja lehet : az, hogy a magyar zenének és a magyar énekművészetnek ápolója legyen. Eleget tesz-e az Operaház ennek a célnak ? Ha őszintén akarok válaszolni a kérdésre, bár nem tulajdonítok ítéletemnek csalhatatlanságot, csak így válaszolhatok : az Operaház nemcsak hogy nem tesz eleget ennek a feladatnak, hanem egyenesen útjában áll a cél elérésének. Míg az Operaház megmarad mai szervezetében, addig meggyőződésem szerint a nemzeti ének és zeneművészet is az marad, ami ma, tudniillik : olcsó jelszó igazgatók és intendánsok programmjában, egyébként pedig a németnevelésű pesti zenészkörök állandó élcelődésének tárgya.

Miért mondom, hogy az Operaház úgy, amint van, útjában áll annak, hogy magyar ének- és zeneművészet létesüljön ? Közbevetőleg megjegyzem, — nem akarom összezavarni a fogalmakat — én most

nem a zeneköltészetről beszélek, mert arról, hogy a magyar Wagner Richard még nem született meg, nem tehet az Operaház, hanem szólok a magyar zenéről és a magyar énekről, mint előadó művészetről. Az Operaház fenntart egy ensemble-t, mely, — meggyőződésem szerint — általánosságban igen tisztességes, igen jó. Emellett azonban pénze, akaratereje, élanja javát egy külföldi vendégművészek szerepeltetésére alapított staggione fenntartására fordítja. Ez a staggione pedig olasz rutinjával, idegenszerű csillogásával lekonkurrálja, leénekli, leordítja, árnyékba szorítja és csírájában megfojtja a fejlődő magyar művészetet.

A művészetek fejlődésében vannak bizonyos törvények, amelyeket nem lehet ignorálni, minthogy ezek az örök logika törvényei. Ezek a törvények arra tanítanak, hogy ha egy, a kultúrában elmaradt nemzet egy művészeti ágat akar meghonosítani, akkor két út között választhat. Az egyik, amelyet mi követünk : a bojár, a parvenű társadalom művészete, amikor a társadalom nem produkál művészetet, hanem zsebébe nyúl és külföldről, készen, szőrőstől-bőröstől megveszi, ami neki tetszik. Ennek a módszernek megvan az az előnye, hogy igen kényelmes, de van egy nagy hátránya, az, hogy az így fejlődő művészet sohasem lesz nemzeti művészet. A másik út volna az öntermelés. Ez igen radikális programmal járna. Meg vagyok győződve, hogy ha kifejteném ennek a programmnak részleteit, a fővárosi zenészkörök gúnykacajjal fogadnák. Ebben az esetben ugyanis annak, akinek ehhez joga van, el kellene rendelnie, hogy bizonyos záros határidőtől kezdve az Operában sem énekelni, sem

másképp beszélni, mint magyarul, nem szabad. Mi lenne ennek a következménye ? Az, hogy az Operaház színvonala talán lesüllyedne, viszont hű tükre lenne a magyar nemzet mai ének- és zenefejlettségének.

A művészetben nincs ugrás és ha kezdeni akarjuk, az ábécénél kell kezdeni. Ismerve a magyar nemzet csodálatos képességeit, meg vagyok róla győződve, hogy ha egyszer kaput törnek az Operaházba a magyar tehetségeknek, 8—10 év mulva igen tisztességes magyar operai együttesünk lesz. Ez talán nem fog mérkőzhetni sem a párizsi, sem a bécsi Operaház együttesével, de jó magyar Operaház lesz és ha én abba a helyzetbe kerülök, hogy egy külföldi barátomat kell kalauzolnom az Operában és ő azt fogja mondani, hogy gyönge a tenorista, akkor erre azt fogom felelni, amit a prágai cseh Operaház igazgatója mondott egy hozzáintézett hasonló megjegyzésre : «Gyönge, de nem termett jobb. Majd fog teremni idővel.»

Azt tartom, hogy nemzeti operát csak így lehet csinálni, mert az ilyen nemzeti operának megvan az az előnye, hogy belemélyeszti gyökereit a nép mélyebb rétegeibe és azt hiszem, a Budapesten fölösleges zene- és énektehetségekből előbb-utóbb a nagyobb vidéki városok színházaiban is összeverődhet operai ensemble, hiszen tudom, hogy nagy a hajlam a vidéken, hogy operát rendezzenek be és ezek a vidéki operák kitünő nevelő iskolái volnának a pesti opera felé igyekvő nagyobb tehetségeknek. Amíg ezt nem csináljuk meg, addig mindig staggione marad az Operaház, az Andrássy-úti palota pedig az marad, ami ma, a magyar nagyzolásnak, művészi vezetésünk élhetetlenségének szomorú monumentuma.

Áttérek a Nemzeti Színházra és megpróbálom, hogy itt is ugyanazt a rendszert kövessem, amit az Operaháznál. Felvetem a kérdést : mi a célja, létjogosultsága a Nemzeti Színháznak ?

Én három csoportba soroznám a Nemzeti Színház kötelességeit. Az első az, hogy a színház legyen magasabb nevelő iskolája a színjáték művészetének, a másik az, hogy a magyar nyelvet, a harmadik az, hogy a magyar drámairodalmat istápolja.

Lássuk a magasabb játékiskolát. Ha sorra veszem az összes fővárosi színházakat, mindegyiket a maga mértéke szerint megítélve, milyen célt tűzött ki maga elé és mennyire közelíti meg azt : akkor jó lélekkel mondhatom, hogy a Nemzeti Színház ma valamennyi között a legrosszabb, mert műsorát leleményes tapintatlansággal állítja össze, szinte kikeresi a világirodalomból azokat a darabokat, amelyeknek bukása biztos, amelyek kompromittálják a művészeket is, az intézetet is.

Én itt egy váddal léptem fel. A véletlen abba a helyzetbe hozott, hogy vádamat igazolhassam. Itt van a Nemzeti Színház műsora, melyet kéthetenként szokott kinyomatni. Szerdán, február 28-án, délután ifjúsági előadásra ki van tűzve Sudermann «Otthon» című darabja. Méltóztatik ismerni ezt a darabot ? Egy művésznő lép fel benne, aki a családi házba visszatérve a művészi egyéniség előjogát képviseli. Ezek képviselőjeként lép fel s ezek közé az előjogok közé sorozza a szabad szerelmet is. Hogy ez nem szürke teória nála, azt bizonyítja az a gyermek, akiről igen sok szó esik a színpadon s aki nem viseli atyja nevét. Érdeklődtem, hogy Németországban, különösen Po-

roszországban, milyen ifjúsági előadásokat tartanak? Egy német színésztől megtudtam, hogy ott csak két darabot szoktak előadni: Schiller «Tell Vilmos»-át és Körner «Zrínyi»-jét. Ime: a porosz ifjúságot a magyar hazaszeretet heroszának példájával nevelik, a magyar ifjúságot pedig a szabad szerelem német heroinájának példájával.

Azt hiszem, további kommentár felesleges. Beigazoltam a vádat.

Áttérek a Nemzeti Színház másik kötelességére, amely a magyar nyelv ápolásával szemben állana fenn, és itt kénytelen vagyok egy újabb váddal fellépni. Vádolom a Nemzeti Színházat, hogy erről a kötelességéről nincs sejtelme, különben nem kicsinyelhetné annyira a magyar nyelv jogait. Vádoltam, bizonyítok. Az, akinek joga van hozzá, emeltesse ki a Nemzeti Színház irattárából annak a tíz külföldi darabnak súgópéldányait, amely utoljára adatott elő a Nemzeti Színházban. Nem beszélek az eredeti darabokról, azok magyarságáért szerzőjük felelős. De a fordításokat házi úton készítik, érettük a Nemzeti Színház felelős. Ha azt a tíz könyvet egy nyelvtudósokból álló bizottság elé terjesztik és ha ez a bizottság a középiskolai tanulók írásbeli gyakorlataival szemben köteles igényeket fogja szem előtt tartani, akkor a tíz fordítás közül öt szekundát fog kapni, elégtelen osztályzatot. Ha nem így van, akkor kész vagyok arra, hogy itt, nyilvánosan, bocsánatot kérjek a Nemzeti Színháztól.

Egy fővárosban, ahol a magyar nyelvvel szemben oly léha felfogás uralkodik, mint itt, ahol, ha egy magyar úriasszony franciául beszél és hibát ejt, szégyenli

magát, mert az a műveltség rovására megy, de ahol divat dolga a magyar nyelvet idegen kiejtéssel, keresett germanizmusokkal felhigítva, torz szavakkal tarkítva, kiforgatva, pongyolán, hanyagul beszélni : egy fővárosban, amely ily kevésre becsüli saját nemzeti nyelvét, kétszeres szükség volna oly tekintélyre, ahol a tiszta, hamisítatlan, tősgyökeres magyar nyelvet ápolják. Méltóztatnak tudni, hogy Bécsben senki sem tud németül, még a császári palota előcsarnokaiban is azt a bizonyos lerchenfeldi tájszólást beszélik ; de van Bécsnek az irodalmi nyelv dolgában egy elismert tekintélye és ez a Burg-színház, amely előtt egész Németország meghajol. Én igazán nem látom be, hogy minek fizetjük, minek szubvencionáljuk mi a Nemzeti Színházat, ha még ezt a kötelességét sem teljesíti, ha pesti kávéházi nyelven játszatja el a vígjátékokat, ha forma szerint lábbal tiporja a magyar nyelv jogait.

Hiszen a színművészet nagyon sokat tehet ezen a téren. Tudjuk, hogy József császár idejében még azt mondták, a magyar nyelv hivatalos használatra alkalmatlan ; de hogy ez a nyelv ma a hivatalos, a szónoki, az irói és az újságirói, a kereskedelmi használatra és száz szakszerű szövevényes kitétel kifejezésére egyaránt alkalmas hangszer : ezt nem kis részben annak a csiszoló folyamatnak köszöni, amelyen a nyelv a színpadon keresztülment.

Azt mondtam, a Nemzeti Színháznak a drámairodalommal szemben is vannak kötelességei. Nem beszélek a mai drámai irodalomról, mert itt részben magam is érdekelt fél vagyok, és mert a mai drámai irodalomnak értékét csak a jövő kor fogja

meghatározni, hanem beszélek a régiekről. Itt van a «Bánk bán». Én azt hiszem, ez az egyetlen magyar tragédia, amelyre rámondhatjuk, hogy klasszikus. Az ember azt hinné, hogy ha egy olyan szegény nemzetnek, minő a magyar, a gondviselés jóvoltából ilyen drágagyöngy jut, akkor, valahányszor az előadásra kerül, ünnepnap legyen, ha nem is a nézőtéren, de legalább a színpadon. E helyett én, aki igen sok «Bánk bán»-előadást láttam a Nemzeti Színházban, mindig azt a benyomást nyertem, mintha a színház egy kellemetlen kötelességének tett volna eleget. Azt mondják, hogy erre vagy arra a szerepre nincs jó előadó, azért nem lehet színre hozni. Ha az intendáns nyakába tudja venni Olaszországot egy ballerina, vagy egy tenorista kedvéért, miért ne vehetné egyszer nyakába a magyar vidéket, hogy megkeresse azt, akire neki szüksége van ? Nem jellemző-e, hogy míg egy balletnak, például «A piros cipő»-nek kiállítására tízezreket költenek, addig a «Bánk bán»-t stílszerűen, korhűen, méltóan most sem tudják kiállítani.

Itt van továbbá két igen szeretetreméltó magyar szerző : Kisfaludy Károly és Szigligeti Ede. Az ő nagy előnyük, hogy bájos magyar komédiákat írtak a mindnyájunk előtt oly kedves, 1848 előtti magyar társadalom korából. Ezek a darabok a Nemzeti Színházban ma nem kellenek a közönségnek, de nem kellenek nekem sem. És miért ? Mert rendesen másodrendű kiosztásban adják, az elsőrangú művészeket francia darabokra tartogatják, a stílust és a milieut pedig meghamisítják. Magam láttam az utolsó Szigligeti-előadáson, «Liliomfi»-ban, hogy három szereplő a 30-as és 40-es évek jelmezében lépett fel, a negyedik szereplő

az 1899-iki Kohn Mór-féle angol divatban jelent meg. Ez a milieu meghamisítása, olyan dolog, mintha Molière-t pörge kalapban és sarkantyus csizmában adnák a Comédie Française-ban.

Felállítottam nagyjában, ahogy tudtam, a Nemzeti Színház bajainak diagnózisát : most kötelességem rámutatni a bajok kutforrására is.

Én, őszintén szólva, nem azt csodálom, hogy a Nemzeti Színház és az Operaház ilyen rosszkarban vannak, — mert hiszen ezek a színházak csakugyan szakszerű vezetés nélkül állanak — de csodálom, hogy valaki ezen csodálkozik Amióta a Podmaniczky—Paulay-éra véget ért, azóta ezek a színházak nagyúri műkedvelők experimentumainak vannak kiszolgáltatva. Nem kifogásolom a dilettáns nagyúri voltát, kifogásolom azonban a nagyúr dilettáns voltát.

Mert mi a különbség a laikus és a dilettáns intendáns között ? A laikus, ha egyébként jó ízlésű és művelt ember, ismeri a maga tehetségének határait. Első dolga tehát, hogy egy jó igazgatót szerződtet magának, arra bízza a szakszerű részt. Ő maga megelégszik a felügyelettel, megelégszik azzal, hogy felfelé és lefelé megvédje a színház érdekeit, bizonyos általános elveket szuggerál a színháznak és ha összeütközések merülnek fel a színészek közt, — ami forróvérű emberek között napirenden lévő dolog, — békeszerzőként lép fel az ő nagy tekintélyével. Ez a jó ízlésű laikus szerintem az egyetlen képzelhető jó intendáns.

Ezzel szemben áll a dilettáns. A dilettáns természetrajzához tartozik, hogy mindent jobban tud, mint más és mindent maga akar csinálni. Mikor a színház-

hoz jön, megrendszabályozza a lámpagyujtogatókat s elcsapja a kulisszatolót, mert nem úgy gyujtogat és tol, amint tolna és gyujtogatna ő. A dilettáns mindent maga akar végezni, tehát nem ér rá semmire. Mivel a színészek e miatt elégedetlenek, — pedig a művész, ha elégedetlen, meg is mondja — az intendáns összeesküvést sejt, erős rendszabályokhoz nyúl és zsarnokká lesz. Az igazán jó direktor pedig nem tud megférni az ilyen dilettánssal. Mert a jó munkásember önérzetes, az ilyen dilettánssal pedig csak egy ruganyos derekú és strucgyomrú ember tud megférni.

Azt hiszem, a t. Ház el fogja nekem hinni, ha azt mondom, hogy nekem személyeskedő hajlamaim nincsenek, még csak agresszív ember sem vagyok. Magasabb alkotmányos kötelességnek vélek eleget tenni, ha azt mondom, hogy ennek a műkedvelő nagyúrnak a legveszedelmesebb prototípusa éppen Keglevich István gróf. Senki sem tiszteli annyira ennek az igazán nagyműveltségű, éleselméjű és csodálatos szívósságú műkedvelőnek a személyes tulajdonságait, mint tisztelem én. De hogy az intendánsi állásra valóságos antitalentum, mégpedig olyan antitalentum, amilyen csak ritkán és nagy időközökben születik, az előttem bizonyos.

Miként a háborúhoz pénz, pénz és megint pénz kell: úgy az intendánsi állás betöltéséhez tapintat, tapintat és megint tapintat kell. Színészekkel nem lehet úgy bánni, mint tisztviselőkkel. Nem mondom, hogy jobban kell velük bánni. Isten ments! De másképp kell bánni! Azok az emberek, akik agyvelejüket és idegrendszerüket modellálva mulattatják a közönséget, nem normális emberek. Ha megkövetelem

a szinésztől, hogy esti 7 órától 10 óráig a színházban abnormis lelkiállapotban legyen, nem követelhetem meg tőle, hogy reggel 9 órától esti 7 óráig akaratnélküli, udvarias, síma bürokrata legyen. Ezt tudja mindenki, tudta már Neró császár is, akinek pedig jóval nagyobb fegyelmi hatalma volt, mint Keglevich gróf úrnak.

A műkedvelő kapkodásnak és a bürokrata ridegségnek egy igen jellemző esete nemrég bejárta a lapokat. Nem akarok ennek részleteibe bocsátkozni, csak megállapítom, hogy egy nagynevű művésznő (Jászai Mari!) otthagyta a Nemzeti Színházat. Az intendánsnak ebben az esetben igaza volt. De miért volt igaza? Mert nem lépte túl hatáskörének határait. De hiszen ő nem is lépheti túl, mert az ő hatásköre határtalan. Ha az intendáns ma a saját szakácsnőjét szerződteti a színházhoz, ehhez is joga van, viszont, ha cselédfizetésre szorít vagy elcsap valamely elsőrangú tagot, ehhez is joga van, mert hatáskörének, egész működésének csak egy ellenőrzője van: a tapintat. Az intendánsnak — mondom — ebben az esetben igaza volt, de ha még ötször igaza lesz, tönkremegy a Nemzeti Színház; csupa igazsággal fogja elpusztítani az intézetet.

Azt mondják, hogy az a fizetésleszállítás, amely most megy végbe, egyik programmpontja az intendánsnak: könnyíteni akar a Nemzeti Színház megterhelt budget-jén. Már magában véve az a körülmény, hogy Keglevich István grófot, akit én különben nagyrabecsülök, megtakarítások eszközlésével bizzák meg: Molière tollára való vígjátéktéma. Ámde tessék csak megfigyelni, hogy miképpen csinálja ő ezeket a

megtakarításokat! Úgy, amint az a bizonyos úri ember, aki a lábasjószág abrakának árából akarja a márványjászol árát kinyerni. Igy takarékoskodik ő, t. Ház.

Mondok erre is egy jellemző esetet. A színház egy igen népszerű fiatal férfitagjának új szerződést ad az intendáns, de évi 100, mondd száz forinttal leszállítja fizetését. Felszólítok, t. Ház, minden gazdát, ügyvédet, szerkesztőt, vagy bárki mást, aki munkatársakkal dolgozik és aki tudja, hogy mennyit ér az, ha munkatársa örömmel teljesíti feladatát: mondjon nekem jelzőt erre az eljárásra. A színháznak nincs haszna az így megtakarított száz forintból, de az illető színész meg van alázva.

Azt mondják, az intendáns nem akarta őt megalázni. Csak elvet akart statuálni. Először ilyen elvet nem szabad statuálni, másrészt azonban ellenpróbával tudom igazolni, hogy amit tett, az igenis, lealázó. Tessék elképzelni, hogy az intendáns felettes hatósága őt rövid és száraz rendeletben értesítené, hogy mivel ugyanazon pénztárból kapja fizetését, mint a művészek, leszállítja fizetését 100 forinttal. Ott maradna-e az intendáns a színháznál? Bizonyosan tudom, hogy nem. Kénytelen vagyok Keglevich grófot e tekintetben megvédeni. Meg vagyok győződve róla, hogy nem maradna ott, és azt hiszem, jobban ismerem őt, mint a mélyen tisztelt túloldal, mely azt állítja, hogy ott maradna. Pedig a dolog úgy van, hogy a szinészek, akikkel az intendáns így bánik: művészek; Keglevich István gróf pedig — úriember.

Az intendánshoz közel álló lapok azt szokták mondani: készül a reform, meglehet, hogy évekig tart,

addig függesszük fel itéletünket. Ez misztifikáció. Mi jól tudjuk, hogy az a reform, amelyre a színházaknak szükségük van, nem csodabalzsam, amelyet évekig kell kotyvasztani; annak receptje nem kizárólagos titka Keglevich gróf úrnak. A Nemzeti Színháznak igen is reformra van szüksége, de ez a reform a képzelhető legegyszerűbb dolog a világon. Csakhogy a színháznál olyanformán vannak, hogy Keglevich István gróf mindenütt keresi a hibát, amelyet reformáljon, közben pedig rám azt a benyomást teszi, mint az egyszeri ember, aki mindenütt kereste báránybőr süvegét, pedig a fején volt.

Nem a színészeket kell ott reformálni, hanem a vezetést. A Nemzeti Színháznál csak egy reform képzelhető: segíteni kell azon, hogy nincsen szakértő vezetése. Tessék körülnézni a magyar színpadokon, úgy a fővárosi, mint a vidéki színházaknál, tessék kikeresni azt a szakszerű, hivatásos vezetőt, igazgatót, aki szorgalmával, ambiciójával és eddigi sikereivel erre rászolgált. Ha azt állítják a színház élére, az intendáns pedig megelégszik avval, amivel legtöbb babért aratott elődei megelégedtek, hogy tudniillik intendáns maradjon: akkor bizonyos vagyok benne, hogy a színház talpra fog állani és visszanyeri a közönség szeretetét.

Vagyok bátor végül még egy megjegyzést tenni. Beszélnek, írnak a Nemzeti Színház új palotájáról. Azt mondják, az eddigi szűk, kényelmetlen vagy mocskos. Azt hiszem, Magyarországon nincs sok olyan kórház, árvaház, őrültekháza, mely ne volna szűk, kényelmetlen és mocskos. De hogy a Nemzeti Színháznál most, amikor nézőtere kong az ürességtől,

amikor a színházat egyik vereség a másik után éri, milliókat érő palotáról ábrándoznak — ez szerénytelenség. A Nemzeti Színháznál igen is építeni kell, de nem palotát : ujból fel kell építeni a színház régi, fényes hírnevét. A legremekebb klasszikus építőanyag hever garmadával a színházban, csak legény kell, aki értékesíteni tudja. Azt pedig nem tudja semmiféle intendáns, csak egy teljhatalommal felruházott hozzáértő igazgató.

(1900.)

JÁSZAI MARI

Ha ezt a nevet halljuk, akkor a palesztinai alkony bíborfényében bibliai utak jelennek meg előttünk, ahol madárszemű, hallgatag nők itatják meg a sivatagból jött karavánt.

Vérző szívekből felzokogó hangokat hallunk, szilaj és harmónikus asszonyi sikoltásokat, amelyek az őrjöngésig tüzelik az acháji férfiak energiáját.

A renesszánsz arany pompájában ragyogó, fehérkezű, koronás nőket látunk. akik előtt térdet hajtanak az acélba öltöztetett kevély urak.

Normann epigónokra is gondolunk, a kihült vérű kalóz-utódokra, akik a töprenkedéstől betegen keresik komor egük alatt a napfényt.

Látjuk Hungária anyánkat, aki búsan és reménytelenül békítgeti egymásal meghasonlott fiait és könnyektől átitatott hangján énekli a magyarság ősi gyászdalát.

Minden, ami nagy, erős, szép, félelmetes és vonzó az emberiség emlékezetében, hangot ad az arany hárfán, amelynek Jászai a neve. Ő eljátszotta nekünk a szeretet és gyűlölet, a szenvedés és a dicsőség, az elvesztett édenkert után való vágy és a hazaszeretet mámorító dalát.

A fa, amelyből ezt a hangszert faragták, az emberiség fekete, zsíros televény-földjéből sarjadt ki, titokzatos mélységekből, ahol az erő és a szépség ős-csirái szunnyadnak.

Kitünő színésznők, Dérynék, Kántornék voltak azelőtt is, lesznek ezután is a magyar színpadon: Jászai Mari túlnőtt a zsinórpadláson, az ő nagyságát páratlan fogékonyságához és lobogó szenvedélyességéhez kell mérni, amellyel magához ragadja és nemzeti közvagyonná teszi az emberi értékeket. Ez a fogékonyság, ez a szenvedélyes és rendületlen hit az emberi nagyság egyik fokmérője.

Az ő fantáziája, mint a tenger dagálya, időközönkint gazdagon rakott flottákat úsztat a révekbe. Elhozta nekünk a görög tragédiát, erős asszonykarjára vette a magyar történelmi drámát, ölünkbe szórta Shakespeare kiapadhatatlan kincseit. A mostani Széchenyi István-kultusznak két évtized óta Jászai a prófétája és papnője, és Petőfi Sándor költészetét az ő előadó művészete ébresztette új életre és ruházta föl ifjú, harmatos és illatos szépségekkel.

Mink, akik a hétköznapok közelségében szemléljük őt, talán nem is tudjuk kellően értékelni; az eljövendő nemzedék azonban tisztán fogja látni emberi és művészi egyéniségének nagyszerű és nemes arányait, és meg fogja érteni, mostani nagy szegénységünkben milyen nagy gazdagságunk volt nekünk ez a nagyszerű asszonyi lélek. Az eljövendő nemzedék irígyelni fog minket, akik művészi pályájának ötvenedik évfordulóján meghódolhattunk Jászai Mari előtt.

(1922.)

NÁDAY FERENC

Volt idő, midőn az ifjú fővárosi társaság Náday Ferenc színpadi előkelőségében találta meg a maga férfi-ideálját. Bizonyos fokig — titokban, vagy bevallottan — mindenki Náday Ferencnek érezte magát. A harcolók és munkálkodók felekezete is úgy üdült, hogy megkereste magában Náday Ferencet. A sors mostoha gyermekeinek pedig az volt a tragikumuk, hogy nem fejleszthették a bennük szunnyadó Náday Ferencet. Ez az eufonikus név úgy hatott a fantáziára, mint valami ismert illatszer: a könnyed elegáncia, a szeretetreméltó elmésség, a hódító férfiasság képeit váltván ki. Abban az időben pedig nem volt férfi Budapesten, sem a grófok, sem a csizmadiák céhében, aki nem szeretett volna elegáns, elmés és hódító lenni. Sőt akadtak női Náday Ferencek is.

Ennek a kiváltságos egyéniségnek fejlődése összeesik nemcsak a Nemzeti Színház, hanem az egész társadalom újabb megifjodásának idejével. A tragikus viharfelhők elvonultak a haza láthatárán. Az aszkéta szenvedélyek megenyhültek. A pátosz ideje elmúlt. Az ifjú fővároson valami opportunisztikus tavaszi láz vett erőt. Kitűnt, hogy okosnak lenni többet ér, mint

hősiesnek lenni, mert íme, minden nemzeti vágy teljesülése már csak idő kérdése volt. Hogy az ország erős, gazdag és független legyen, hogy a monarchia súlypontja Budára kerüljön, hogy utazó angolok árasszák el Budapestet, hogy az összes nemzetiségek megmagyarosodjanak — mindez már csak idő kérdése volt. Budapest egyelőre azt tartotta a legsürgetőbb feladatának, hogy európai metropolissá legyen. Európai — ez a szó akkor még körülbelül annyit jelentett, hogy francia. Éppen kapóra jött a párizsi dráma-import! Ezek az elokvens és mégis prózai, érzelmes és szkeptikus, érdekes és hétköznapi, raffinált és mégis naiv színművek úgy hatottak itt, mintha egyenesen Budapest számára íródtak volna. A fővárosi társaság gyönyörködött bennük, mint a hentesné a Diana-portraitban, amelyet az udvari festő róla készített. Ilyen volt ő maga — nem! ilyen szeretett volna lenni!

Az erjedő és termékeny talajból nőtt ki Náday. Ő maga volt a budapestibe oltott párizsi, a színpadon is, az életben is. Az ő lábanyomán boulevarddá lett a Múzeum-körút, Bois-vá a Városliget. Derült életbölcsesége és nagy szeretetreméltósága úgy hatott az emberekre, mint egy személyes bók. Ez a szeretetreméltóság szinte megérzett az egész főváros levegőjében, mint valami kellemes, egzotikus illatszer.

A közönség, miután egyszer már fölismerte Nádayt, szinte korlátlan művészi hitelt nyitott neki. Pedig az ő tehetsége nem szorult hitelre. Mindenkor készpénzben fizetett, csengő aranyban. Fölényes intelligenciája és a könnyedség, amellyel önmaga fölött rendelkezett, a legtöbb szerepkör hivatott ábrázolójává tették. De volt tehetségének egy szinte páratlan, egyéni

segédeszköze is: a megfigyelőképessége. Náday minden ízében modern ember volt, fantáziája a reális életből táplálkozott és azért főleg oly keretben érvényesült, ahol hasznát vehette hétköznapi tapasztalatainak. Tehát a modern társalgási színműben és a vígjátékban. Miként minden nagy megfigyelő, ő is szívesen elejtette az esetleges vonásokat, hogy annál markánsabban kidomborítsa a jellemzőket. Az emberekben természetesen először is a félszegségeket látta meg és azért erős hajlamot mutatott a torzkép-rajzoláshoz. Torzképei igazak, mélyek, olykor egész társadalmi rétegekre nézve jellemzők és művésziek voltak. Egy-egy epizód-alakja önálló betétként hatott a darab keretében. Ilyenféle alakjai túlzásukban is annyira meggyőzők voltak, hogy a társadalmi szatira erejével hatottak. Az ábrázoló művész alkotó művésszé lett és amit a közönség tapsai között (olykor rögtönözve) alkotott, a legtöbb esetben magyar és speciális budapesti művészet volt. És ez a képessége avatta őt a szó legelőbbkelő értelmében vett nagy színésszé.

Koporsóját hosszú, sápadt menetben követik a színpadi hősök, akiknek fantómjaiba az ő alkotóereje öntött forró vért és életet. Köztük vannak a közelmult társadalmának legismertebb típusai, akiket ő vitt az utcáról a színpadra és akik a színpadról kerültek le az utcára. És sokan lesznek, akiket most elfog a különös, bús érzés, hogy Nádayval a saját ifjúságuk egy eleven darabját temették sírba.

Bár hatvankilenc esztendőt élt, mégis ifjan halt meg. Az aggkor szomorúságaitól megkímélte a sors, amelynek mindenkor kedvence volt. Élete, ha emberi

életre egyáltalában ráillik ez a jelző, mindvégig szép volt. Ami virág és gyümölcs a magyar művészet kertjében megterem, azt mind leszüretelte. A jó sors a derült epikureust boldog családi élettel áldotta meg. Hitvese, gyermekei és unokái gyöngéd rajongással szerették. Mint filozófus élt és mint keresztény halt meg.

(1909.)

UJHÁZI MESTER

Hűvös árnyékok szaladtak át a szívünkön. Úgy tetszett, a világ megint öregebb lett valamivel. Különösen az a világ, ahol mulatnak. Ujházi mester már forma szerint is visszavonult a színpadtól. Hiszen régóta várható volt, de azért valahogyan mégis váratlanul jött. Ez bizony nem volt szép fölvonásvég és az embernek elment a kedve attól, hogy tapsoljon. Eddig azzal áltattuk magunkat, hogy az elpusztíthatatlan öreg egy nap megint csak vidáman fog fölrobogni a színpadra, hogy elhozza nekünk októberi tündöklő nyarának gyümölcseit. De erről, sajnos, le kellett mondanunk. Most aztán olyan hír érkezik róla, mely jóleső derűvel melegíti föl a szíveket. A mester megházasodott. Igen, ez egészen stílszerű.

Blaha Lujza asszony mellett ma Ujházi a művészvilág legnépszerűbb alakja. Népszerűsége vidám rikoltásként hasítja át a nagyvárosi élet hangzavarát. Ez a népszerűség úgy él és muzsikál az utcán, mint valami ragadós nóta, amely elől nincs menekülés. A «mester» szó mint művészi rangfokozat furcsán hangzik a magyar ember fülének, Ujházival szemben azonban a budapesti nyelvszokás kivételt tett, őt mindenki mesternek nevezi. Ő nemcsak mester, hanem Budapest számára a mester. Ha nem csalódom, ezt a

címet Crampton mester óta kezdték általánosan megadni. Van egy képem, amely Crampton szerepében ábrázolja. Kócosan, álmosan, kissé fájdalmasan és kissé cinikusan bámul ki a keretből, ujjai a gitár húrjait keresik, mintha nótázva akarna átsiklani életének tragikuma fölött. Ez a kép olyan megkapó, mint egy vallomás.

Furcsa, hogy a művész páratlan népszerűségét nem művészetével, hanem magánéletével szerezte meg. Ő a színpadon kívül zsebelte be azt a népszerűséget, amely tehetségének kijárt.

Bár nem kimondott barátja az alkoholnak, mégis van valami benne, ami Szilénuszra emlékeztet. El ne felejtsük : Szilénusz is isten volt. Az ember egy megszelídült és megfinomodott Szilénuszra gondolhatna, olyanra, aki megfelel Julian Apostata fölfogásának. Széles karimájú kalapját félrevágva, szájában az örökös szivarcsutkával, amely Liszt Ferenc óta művészeti kellékszámba megy, ragyogó egészségben, pezsgő jókedvében, ártalmatlan és kedélyes malíciával bandukolt át az életen. Ahol megjelenik, ott örvendező ábrázatok fogadják. Ha belép valami helyiségbe, az már elegendő arra, hogy egy csomó vadonat-idegen embert a földi boldogság csúcspontjára emeljen. Ez az ember az életkedv kolosszális fölöslegét hordta magával, a vitalitás Rothschildja volt és két kézzel szórta szét kincseit.

A mindkét nembeli erdei istenek vidám bandája követte nyomon. A mester rendet tartott köztük, mert minden kedélyessége mellett is meg tudta őrizni a pátriárka tekintélyét. Aki föllázadt ellene, annak mázsás gorombaságok repültek a fejéhez. Olyan im-

munitást élvezett, amilyenben törvényhozónak még sohasem volt része. Az epekórban szenvedő színikritikusok is meghajtották előtte tollukat, a fiatal bolyhosok, a foglalkozásszerű bálványdöntögetők és a holnapután lángelméi is meghódoltak neki. A hölgyek pedig külön, pajzánul alázatos pillantásokat találtak ki, a mester tiszteletére. Öreg gyermek volt, a sok gyermekarcú öreg között. A korán megvénültek örültek az ő örök ifjúságának, a túlokosak szívesen melegedtek az ő szívének arany együgyűsége mellett.

A mesternél melegebb, színesebb, férfiasabb és a mellett gyöngédebb egyéniség Szigeti József ideje óta nem igen járt magyar színpadon. Egy Reinhardt alig tudott volna vele mit kezdeni, mert ő bizony sohasem volt szerszám a rendező kezében, ő saját magának öncélja volt és művészete egy egyéniség leleplezése volt. Nem volt kellék a színházi gépezetben, hanem magával hozta a saját külön színházát a deszkákra. Született komédiás volt, mégpedig az ösztönművészek fajtájából való.

Ami az elméletet illeti, ő bizony könnyű vállvonogatással szokta elintézni. Szerepeibe egyszerűen belebújt, mint valami ruhába, és ha valahogyan ráillettek a lelki idomaira, akkor emberileg tökéletes is volt. Ha X. urat kellett adnia a színpadon, akkor X. volt. És ha véletlenül nem tudta a szerepét, akkor olyan X. volt, akinek nem jut eszébe, hogy mit kell mondania, de húsból és vérből való X. volt.

Színpadi viselkedése — nem akarom a módszer szót használni — olykor megdöbbentően egyszerű és magától értetődő volt. A szerepeiben úgy beszélt,

mint otthon, helyesebben mint a kávéházban. Tulajdonképpen nem is beszélt jól, mert nyelve mindig nehezen forgott, de kevés ember tudta magát oly jól megértetni a közönséggel, mint ő. Naivan bámészkodó szeme és nagy, furcsán vágott orra van, olyan, mint a papírcsákó csücske. Bohózatokban ellenállhatatlanul komikus a külseje, de máskor ugyanez a szem és ugyanez az orr elragadóan emberies benyomást tesz és borzongó tisztelettel tölti el a közönséget.

Könnyű kézzel gyúrta és alakította önmagát és hősszerelmeseken kívül majd mindent tudott magából csinálni. A legbolondabb bohózatokban éppannyira otthon volt, mint klasszikus darabokban, és a kispolgári fenegyereket éppúgy elhitték neki, mint Bölcs Náthánt. Emberi mivoltának egy szentimentálisan naiv vonása bizonyos érzelmes szerepek felé terelte ízlését és előttünk feledhetetlen marad, hogy mit tudott csinálni Constantin abbéból, vagy Crampton mesterből. Az ilyen szerepekben megtalálta önmagát és mi úgy gondolunk vissza ezekre, mint valami személyes élményünkre. Közönséges esprit d'escalier, semmi egyéb, ha ma azt kérdezzük, hogy miért nem láthattuk Ujházit soha Falstaff szerepében?

Jó ideje már, hogy távol maradt a színpadtól. Visszavonulásával csak bevallotta azt, amit már mindenki tudott. Azért mégis általános sajnálkozás fogadta a visszavonulását. Pompás látvány volt, ahogyan ő az évek rohamát ignorálta. Az ifjúság az ő legitim birodalma volt és a közeledő öregséggel szemben körülbelül úgy viselkedett, mint egy Isten kegyelméből való Bourbon alattvalóinak követelődzései-

vel szemben. A dolog nemcsak kellemetlen, de valósággal sértő is volt. Önként egy hajszálnyit sem engedett az ifjúságra való szent jogából, végül azonban színpadi koronáját megvetően odalökte a zendülő éveknek.

Mi mindenesetre sokkat többet veszítettünk, mint Ujházi. Neki, aki debreceni civisből tipikus nagyvárosi emberré, budapesti őslakóvá tudott lenni, megmarad kedves városa és megmaradnak kedves külvárosai, amelyeknek utcáin és vendéglőiben ragyogó arcok köszöntik a mestert.

(1914.)

NEMZETI MUZEUM KÖNYVTÁRA

TARTALOM.

I. Arcképek: *Vezérek.*

Oldal

Gróf Tisza István 7
Tisza István, az ember 39
Gróf Károlyi Mihály 55
Báró Podmaniczky Frigyes 71
A szabadsághős 85
A tigris, ahogy mi látjuk 93

II. Arcképek: *Költők.*

A százéves Petőfi 101
Szendrey Julia és a közvélemény 115
Jókai Mór 129
Mikszáth Kálmán 147
Mikszáth Kálmánné 173
Kiss József 179
Farkas Pál 183

III. Arcképek: *Komédia.*

Gróf Keglevich István 195
Jászai Mari 213
Náday Ferenc 217
Ujházi mester 223

M. N. MÚZEUM
KÖNYV-
TÁRA

CANTOS PRESERVATION WORKSHOP

HERCZEG FERENC MUNKAI

38

TANULMÁNYOK